

СУЧАСНІСТЬ

О. Зуевський: Поезії — В. Бикав: Мертвим не болить — І. Костецький: Мій Юрій Клен — Б. Рубчак: Письменник як комерсант — В. П. Стахів: Румунський «деголлізм» — І. Майстренко: Сторінки з історії Комуністичної партії України — Б. Винар: Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

7 (67)

ЛИПЕНЬ 1966

В серії СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА «Прологу»

вийшли такі книжки:

1. Віктор Петров (письменник В. Домонтович): **Українські культурні діячі Української РСР, 1920-1940** \$ 0.75
2. **Легенда і дійсність.** Збірка статей найвизначніших інтелектуалістів Заходу, в трьох виданнях — українською, англійською та російською мовами \$ 0.75
3. **Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Лист українських в'язнів до ООН** \$ 0.75
4. **Константин Кононенко: Наукове дослідження** \$ 0.20
5. **Дмитро Соловей: Політика ЦК КПРС у плягуванні розвитку та промислових кадрів на Україні** \$ 0.75
6. **Роман Рахманний: Кров і чорнило** \$ 0.75
7. **Василь Маркусь і Ярослав З. Пеленський: Питання національної політики в СРСР** \$ 0.75
8. **Богдан Кравців: На багряному копі революції** \$ 0.50
9. **Константин Кононенко: Колоніальний визиск — основа советської індустріалізації** \$ 0.20
10. **Злочини комуністичної Москви на Україні влітку 1941** \$ 0.50
11. **Володимир Кубійович і Василь Маркусь: Дві енциклопедії** \$ 1.00
12. **Василь Барка: Правда Кобзаря** \$ 2.00
13. **Документи українського комунізму** \$ 1.50
14. **Дмитро Соловей: Українська наука в колоніальних путях** \$ 1.50
15. **Вивід прав України (упорядник — Богдан Кравців)** \$ 1.50
16. **Анатоль Камінський: На новому етапі** \$ 1.50
17. **Іван Франко: Про соціалізм і марксизм** \$ 2.50

Ці видання можна купити в книгарнях або замовити безпосередньо у видавництві «Пролог»:

Prolog, Inc.
875 West End Ave.,
New York, N. Y. 10025

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

7 (67)

ЛИПЕНЬ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ОЛЕГ ЗУЄВСЬКИЙ: **ПОЕЗІЇ**

ПЕРВІСНІ ТУРБОТИ

I

Дітям танець був за ласку дня,
Що червоне сонце дарувало,
Як зайшло по небу навмання
Поза кров'ю вмите покривало.

Мов сорочку вишиту, в квітках,
Вивернула дівчина до краю,
Всі вони виходили на шлях,
Щоб гусей у двір прогнати зграю.

Бо тоді тривог вечірній грім
Полонив розгойдану громаду,
І дерева присмерком своїм
Необорно рвалися із саду

І в доми переливали сон
Щедрою від повені рікою.
Чи була розмова їх корон
Казкою про вовка за горою?

II

Над ліжком навіть і в руках,
Де сонця гра зростала
І тінню недоглядний птах
Летів од покривала,

Весь ранок, бачилось, беріг
Свої прилюбні хвилі,
Ступати кликав оборіг
На плечі їх похилі,

Аби розкритий до кінця
Займався щирий подив
І усміх сонного лица
До вікон переходив

Повз рами вигнуті й шибки,
Що не марніли в тяжі
І в небі висли залюбки,
Як соняшні вітражі.

III

Усе тепла обізнання і воля
Там, де рясні сади цвітуть
І радість ранніх маків серед поля
І обрію — крізь каламуть

Параболь, недосяжніших за хмари:
Тепер дитя в крилі легкім
Або сайгак у проводі отари,
І, вдячний, ти смієшся їм.

Як день стрілою сонце підймає
В турботі вітру про ставки,
Де переминам обліку немає
Під небом чистої луски,

Вони повернуться устріч годині,
Щоб сяяти, як зір весла,
І пастуха побачити в долині
Побіля ватри край села.

1966

У МАНЕРІ РУССО

Щоб сон оцей був давньої ходи
Якогось лева спогадом і ранки
В час прокиду над прірвою води
Не розбудили сонної циганки,

Тоді б і море і липкий пісок
Зрівняла буря у недільну днину,
А край увесь би місяцем пожовк,
Спадаючи у безвість до загину.

Заблукана, немов на сході літ,
Переступала б ти поля не з нами
І, поминувши недоглядний світ,
Шукала б за надійними слідами,

Що в дім ведуть, де праця і любов
І ласкою зросли привітні стіни,
А з гомоном весільних підшов
Дзвенить на свято пісня мандоліни.

1966

(Продовження)

13

Мабуть, непомітно задрімавши, я знову прокидаюся, бо го-мін у хаті раптом сильно б'є в вуха, якось аж полохає. Щось, здається, мало статися, чого я не можу зрозуміти. Але в хаті, видно, все як було. Тільки в печі вже не палає, на припічку — морок з іскрами в чорному солом'яному попелі. Смачно пахне картоплею й м'ясом. Катя, зігнувшись над чавунами, розкладає картоплю — у котьолки, миски і навіть у порожню каску, яку, присівши, тримає перед нею низенький, ширококолиций боець-узбек. Навпроти на підлозі з виглядом скривдженого родича сидить німець. Куховарська праця біля печі скінчилася, потреби в полоненому тут уже немає, і він, видно з усього, почуває себе зайвим.

У цей час за нахиленою Катинною спиною відчиняються двері, і в хмарі холоду через поріг швидко переступає хтось у густо вкритій інеем шинелі.

— Привіт! — весело кидає прибулий від дверей.

Зовсім молоде його кирпатеньке обличчя червоне від холоду, голос так само зраджує зовсім ще хлоп'ячий вік. Він поранений і праву руку тримає біля грудей на бинті-підв'язці.

— О, тут і фрїці! — радісно дивується хлопець, зауваживши німця. — Гутен абенд, фрїце!

Німець зривається з підлоги і твердо стукає закаблуками.

— Гутен абенд, гер офіцір!

— Вільно! — усміхається офіцер. І тут мені щось здається знайоме у цій вкритій інеем постаті. У голосі, поставі, сміху про-бивається щось зовсім недавно і знову ж невідомо де чуते й бачене. Чекай, так це ж . . .

— Стрелков! Юрасю! — кричу я з п'їтьми, намагаючися під-вестися біля стіни.

Хлопець кидає в мій бік дещо розгублений погляд і від збен-теження на мить роззявляє рот. Він не впізнає. Та й чи можна тут упізнати кого, у цьому мороці, який ледве розріджує один

сліпак на припічку (другий погас уже — вийшло пальне). І все ж хлопець відгадує:

— Васілевіч?

— Я й є! Іди сюди!

Справді, це Юрась, і я на хвилину забуваю всі свої нещастя, невдачі і навіть біль у нозі. І як не забути, коли це — Юрій Стрелков, мій однокашник, друг, молодший лейтенант, піхотинець, з яким ми півроку тому закінчили одну школу і після довгої подорожі в товарняку потрапили в одну армію. Після того похмурого ранку під Харковом, де нас розлучили кадровики, я, по правді, вже й не сподівався його бачити. І тепер ось така зустріч!

Широко ставляючи поміж людьми засніжені валянки, Юрась поспішно лізе до мене, хапає одною лівою рукою мої пальці і трясє, трясє.

— Льоню! Ти живий, Льоню!

— Та от живу. А ти? — недоречно питаюся я.

Е, відомо, брате, скільки ми пережили поодинці, один без одного, — пережили, натерпілися, намучилися. Були ми зелені, тільки й дбали, що про свій зовнішній вигляд, та про свіжоспечений військовий гонор. З одною зірочкою на плечах. А тепер?

Ледве гамуючи хвилювання, я дивлюся в затінене мороком таке знайоме, дуже делікатне, як у дівчини, обличчя друга. І я примічаю на ньому щось нове, не відоме мені, мабуть, якісь сліди чогось болюче-важкого, що прийшло до нього за час після нашої розлуки. А в останньому це те саме обличчя — тонкі юнацькі риси, делікатне закрутлення підборіддя, якого ще не торкалася бритва. Зрештою, тепер він сяє радістю несподіваної зустрічі. Юрась оглядає мене й сміється.

— Ой, який ти обв'язаний, не пізнати!

— Дрібниця! Бинтів накрутили. А в тебе що — рука? — питаюся я товариша.

— Та, розумієш, налетів ненароком.

— Легко?

— Удрянуло. От тільки стріляти заважає. А так... Ну, але знаєш, ми відплатили! — Юрась раптом радісно пожвавлюється, очі його блищать. — От уже відплатили, якби ти знав! Зробили бойвище, не гірше Льодового...

— Та сідай! Ось, на соломку.

Юрась відразу опускається під стіною побіч мене. Хлопці звідусіль позирають на нього — такого засніженого, гомінливо-жвавого. А він, здається, байдужий до всього тут, повниться чимось своїм — великим і радісним.

— Ти розумієш! Ти розумієш — я ж щойно з степу! Якусь годину тому! От ми їх ущучили! Та так спритно, без пострілу,

без гуку підпустили на п'ятдесят метрів... Комбат цього разу ну просто молодчага!..

— Чекай, чекай!.. Ти де? Я навіть не знаю, в якій дивізії ти служиш. У Терехова, га?

— У якого там Терехова! — готовий розгніватися Юрась за таке мое припущення. — У полковника Калюжного. Гвардія!

— Так, так...

— Ти розумієш! За десять хвилин ми зробили з них м'ясокомбінат. Відразу як ударили з усієї зброї!.. Дев'ять станчаків, дві сорокл'ятки. Ти б подивився, що там діялося!..

Я й так радий тому, що там сталося. Ще не знаючи, що й як, але готовий заздрити Юрковій бойовій удачі. Та я вже й заздрю. Що й казати, піхоті не часто випадають на фронті хвилини на кшталт щойно пережитих Юрком, коли груди розпирає від хмільного щастя удачі. Нам більше звичні сірі будні війни — холод, мокрі ноги, криваві бинти на немитому тілі, нищівний німецький вогонь і, як винагорода, — короткий тривожний сон дебудь на засланій соломою підлозі. Йому ж трапилося щось зовсім інше, щось величю-вдале, і я радий. Я слухаю і пильно дивлюся на недавнього свого друга-курсанта. Шинелька на Юркові солдатська, але акуратно припасована на зріст (на це він був мастак і в школі, бо трошки форсун і акуратист). На ковнірі рівенько пришиті петлиці, навкоси через груди — португезя, розуміється, не в обозно-речовому забезпеченні одержана, а, певно ж, сумлінно здобута на полі бою. Юрасю, я вельми, вельми радий, що ти живий, що ти врешті зустрівся мені, та ще так піднесено владуваний!

— Розумієш, цілу колону, чоловіка з триста з артилерією! Ти розумієш чи ні? — тормосить він мене за рукав.

— Розумію, розумію, Юрасю. Але давай спочатку підживимося. Ей, ти! — кричу я німцеві. — А ну, подавай котьолочок! На двох!

Німець охоче подає нам плаский котьолок, повний картопляної товчі. Опісля на погнуте вічко Катя кладе шматок кролятини.

— Ось вам і ніжка, товариші командири, — каже санітар, передаючи вічко через голови інших. Юрась чуйними ніздриями спрагло нюхає повітря й дивується:

— Що? М'ясо? Оце так! Ну, раз так, то... Тримай!

Він рішуче відчіплює від ремня німецьку фляжку і подає її санітарові. Той, не розуміючи, крутить її в руках. Але тут над його плечем мигає загрибуца рука сержанта, і фляжка опиняється на ліжку.

— А ну, а ну...

У хаті легке збентеження, всі обертаються до порога. А сержант, надавши страшенно глибокодумного виразу своєму жит-

рому обличчю, досліджує фляжку. Для цього він спершу бовтає її й прислухається.

— Шнапс?

— Щось у цьому роді! — жваво відповідає Юрась. — Трофеї наших військ.

Сержант поважно відкручує корок, блазнюючи, нюхає шийку і виразно хакає від насолоди. Хтось з кута кричить:

— Вистачить комедії! Розливай!

Сержант закруглює очі.

— А як отруєна? Треба випробувати.

— Іди геть! Яке ще випробування!

Ну, відомо ж, пробу він бере сам. Задирає голову й гучно ковтає, зрештою, по-божому — один тільки раз. Усі, не відриваючися, пильнують за його обличчям, а сержант на хвилину застигає, як дегустатор, визначаючи смак горілки. Опісля рішуче оголошує:

— Люкс! А ну, давай тару! Молодший, від імени служби тобі подяка!

— Служу радянському народу, старшині і помкомвзводу! — сміється Юрась і відразу ж до мене: — Ти розумієш, я сам спорожнив шість стрічок. Шість стрічок — ти розумієш! «Максим», як самовар, розпалився. П'ятнадцять хвилин, і на снігу три сотні трунів!..

Несподівано тривожне припущення змушує мене схаменутися.

— Чекай! Де це? Чи не біля Олексіївки?

— Еге. Недалеко. Видно, прорвалися на захід, до своїх.

— Піхота?

— Піхота, еге. І артилерія.

— А танки?

— Що?

— Танків там не було?

— Ні, танків не було. Піхота. Дивимося: ідуть до кукурудзи, розтягнулися, як кишка. Ну, комбат поклав усіх, командує: закри. Так удало підпустили, місяць світить, уже гудзики на шинелях видно. І як урізали! — захлинається Юрась і трохи тихше повідомляє: — На мене нагородний лист виготували. Просто в полі. На «Вітчизняну»... Другого ступеня.

«Вітчизняна» — це здорово. Треба б повіншувати. Але я не віншую — я зосереджено поглядаю на розчервоніле обличчя друга, і його слова починають віддалятися, глухнуть у моїх стривожених думках. Справді, це відходила піхота. А де ж танки? Значить, танки залишилися. Вони на прикритті. Піхота, звичайно, вийшла раніше, підтягувалася до Олексіївки, а танки... Танки, виходить, націлилися на нас.

Дідько, мені знову робиться зле. Якесь нервове напруження скеровує всю мою увагу надвір: чи не чути? Ні, здається, гуку

не чути, тільки здалеку проржав кінь та хтось, проскрипівши снігом, пройшов коло хати.

У селі потроху встановлюється нічна тиша.

А в хаті тим часом пожвавлення, без ладу, гомін.

— Ну, будьмо здорові!

— Щоб скоріше дірки загоїлися.

— Катюшо, не відмовлятися. Ну, хоч трошки. За розвідників.

— За піхоту-матір.

— А фріцові? Хлопці, фріцові налили? — непокоїться хтось у куті.

— Ні, тебе чекали, — простудженим басом озивається сержант і з повною алюмінієвою філіжанкою для голення обертається до німця.

— Гансе!

Німець з трохи надмірним поспіхом підхоплюється од печі і стукає закаблуками:

— Яволь!

— Тримай!

Сержант передає в німцеві руки філіжанку. Обличчя його, повернутого від світла, добре не видно, але, здається мені, на ньому — задоволена, добродушна усмішка. Зрештою, може, це мені так здається у примерку. Німець трошки підносить філіжанку і з півпоклоном провіщає:

— Гітлер кагут!

— Давай, давай! — схвалюють навколо.

— Ну, поїхали, хлоп'ята! За перемогу!

Я так само підношу велику півлітрову, луджену кварту, на дні якої трохи плюскотить рідини — це нам з Юрасем. Здається, ми п'ємо з ним перший раз у житті, хоч майже рік пробули в школі разом. Але тоді було не до випивки — тоді марили, щоб бодай достатком поїсти. Відомо, напівголодні тилові хлопчачки. А тепер ми вже повоювали і обидва поранені, тому й п'ємо як належить. А що ж, хіба не заслужили на таке право? Ми вбивали ворогів і пролили свою кров, скільки разів гналася за нами загибель, але ми перехитрили її й живемо. Хіба цього мало на війні?

Перш ніж випити, я трошки вагаюся і закоханими очима дивлюся на Юрася.

— Юрасю, друже! Холера! Як добре, що ми зустрілися!..

Юрась безтурботно сміється.

— Ну, давай, до дна!

Ні, до дна не сила. Три ковтки пекучої рідини, після — перехоплене дихання, зрадницький кашель з горла. Ого, мабуть, це не шнапс — виглядає, спирт! Ну, але тут — гарячу картоплину в рот і клапоть волокнистого білого м'яса. Після мене, так само захлинувшись, з кварти допиває Юрась.

А нічого собі — і випивка і гаряча картопля (якби ще до неї

хліба). Швидко, з легким шумом у голові, їмо. А з душі вже хлине, рветься разом пережите, те, що відійшло в небуття і раптом воскресло для мене разом з приходом Юрася.

— Слухай, а ти Дроздовського не зустрів?

— Дроздовський же загинув. Ще на Дніпрі. Під бомбардування потрапив.

— Ти дивися! Такий обережний. А де ж старшина наш Одіноков?

— Ха, Одіноков! Одіноков став був комбатом.

— Комбатом?

— Ну. Та недовго. Ноги одірвало. Недавно. Під П'ятихатками.

— Шкода трохи. А назагал, паскуда він.

— Паскуда, правда, — погоджується Юрась.

— А не знаєш, куди Кузнецов Валька потрапив?

— Кузнецов? Розумієш, не знаю навіть, де він і воював. У нього ж батько генерал. Пам'ятаєш, їхали на фронт — усі кпили з нього: Кузнецов, мовляв, до батька адьютантом піде. А я одного разу, — почекай же, не знаю вже, де це й було, — якось одійшов від дороги набік, до могилки. Дивлюся — табличка. Читаю: молодший лейтенант Кузнецов ве е . . . Точно. Наш Валька. От тобі й адьютант . . .

— Та-ак . . . Ну, ти їж. Бери цю кістку.

— Ні, кістку вже ти бери. Я картоплю.

Картоплю ми їмо дружно, кістка на вічку лишається — її не поділиш. Дідько з ними — танками, я вже їх не боюся! Зрештою, нічого вони нам не зроблять. Ротмістрівці з п'ятої танкової уже, мабуть, оточили Кіровоград. Ми наступаємо, наше перемагає. Плювати нам на ті танки, хай собі дратують у степу кукурудзу. Завтра налетять «ІЛІ», зроблять їм Сталінград . . .

Мені робиться добре, легко, навіть весело. Я люблю Юрася, Катю, цього загонистого сержанта в десантній куртці. Он тих санітарів, що з блаженними усмішками на зацетинених обличчях підпирають плечима піч. І навіть німця. О, як він мирно і старанно вишкрібає картоплю з котьолка — любо глянути! . . .

Гомін у хаті більшає, поживавлення росте. Уже де-не-де чути сміх. Поранені забули за свій біль. І все Юрасева фляжка!

У куті серед хмари махоркового диму хтось розважливо, з притаєним бажанням вразити своїм героїзмом, повільно, смакуючи цигарку, оповідає:

— Та-ак. Я це давно запримітив. Душа, вона почуття своє має. Вона, брате, так само керує. Якось лежу я під плотом — там село брали, не знаю, як і зветься. Лежу собі, затишно, кулі верхом ідуть. Здається, лежати б і лежати. Чим не сховок. Та щось мене ніби штуркає — а ну, Петре, перебігай! Не хочеться вставати, кулі свистять. Але якось устав і — через пліт, ближче до

хати. І щойно впав, ззаду як рвоне. Якраз на тому самому місці, де я лежав.

У другому боці, біля перегородки, напевно, зібралися бувалі, і в них уже інша тема.

— Куля що! Куля делікатна. Цюкне і — маленька дірочка...

— Особливо коли навиліт.

— Ніби комар укусив. Місяць, і по всьому.

— Ну, не кажіть. Буває яка з рикошету, теж рве добре.

— Куля, куля! Уламок, от хто калічить...

— Уламок, воно, звичайно.

— На долоню розвертає. Та ще доктори на дві долони розпа-
нахають.

— Еге. Розтином це називається. Я знаю. Уже четвертий раз трапляє.

— Ну. Отоді постогнеш. На квартал, не менше.

А звідкись, з мороку, через людський гомін пробивається тихий, розважний голос чоловіка, у якого, видно, напекло на душі, ние й тягне з кимось поділитися. Але не з усіма навколо, а певно, з одним, тим, хто зрозуміє й не посміється, не покпить.

— Розумієш, прийшов... А вона біля мене звивається.. Кажу, як живеш, Глафіро?.. Так спокійна, але дивлюся, мерехтить у очах. А знаєш, люди вже мені се те шепнули... Стерво, кажу, кого зраджуєш? Радянського бійця зраджуєш... Зрозуміла річ, ремінь, він хоч і брезентовий, але твердий... Ну, зав'язав річмішок і — на станцію... Капітан каже: «Ти що, Сокольніков, дотерміново?» Дотерміново, кажу, бажаю скоріше ворогів бити... «Молодець, — каже, — патріот. Беріть, товариші, приклад з рядового Сокольнікова».

Накинувши на себе кожушок, через людські ноги до нас перелазить Катя.

— А ну, посунься...

— Коли ласка, сестро, — каже Юрась і послужливо відсувається, даючи їй місце при стіні. Катя мовчки сідає, прикривши коліна полою кожушка.

На ліжку з п'яним задоволенням на обличчі вискалюється сержант.

— Гансе, ком!

Німець з видресованою готовістю зривається з підлоги.

— Ти за кого? А ну, скажи! Щоб усі чули.

Полонений намагається зрозуміти, але це йому не вдається, і він боляче блимає очима. Сержант терпляче розтлумачує:

— Ну, хто ти? Буржуй? Робітник? Фашист?

— Іх бін дойч лерер! — врешті доміркувавши, оголошує німець.

Але бійці навряд чи розуміють його і безтямно дивляться з кутів, з лавки, з підлоги. Вони покищо відвоювали своє і тепер

лагідні. В очах задоволення і спокій. І хоч біліють у мороці забинтовані руки, ноги, голови, але це сприймається тепер не як біда, а майже як вигода, бо головне — живі, і коли все ж десь болить, то хіба винен тому цей покірний, послужливий і навіть полохливий німець, який здався в полон? Німець, видно, це відчуває і спокійно дивиться, як з кута підступає до нього низенький, конопатий в обмотках піхотинець. Під накиненою шинелею у нього товсте забинтоване плече. Це, здається, той, що турбувався, чи налили німцеві випити.

— Слухай, фрице! А в тебе є діти? — питає він.

Німець невтямно поглядає на нього.

— Ну, діти, розумієш? Малі, отакі?

— Кіндер? — догадується німець і з поспіхом відповідає: — Цвай кіндер. Дава діти...

— І в мене двоє дітей! — ніби дивується піхотинець, і його конопате обличчя сяє простодушним задоволенням.

І тоді з-під шинелі в куті вилазить велика темна постать. Не зважаючи, що під ногами, на когось наступивши й схитнувшись, цей чоловік кидається до німця.

— Брешеш, гаде! Наволоч ти! Ох, я тебе!..

Великий і незграбний, у промазученій ватянці, він тремтячими руками витягає з кірзової кобури наган і клацає, зводячи курок. Німець відступає на крок, руки його інстинктивно скидаються назустріч танкістові.

— Стій! — кричить з ліжка сержант.

— Ти що? ! — кричу! я, незграбно встаючи з-під стіни.

Хтось ще кричить. Побіч хутчіше за мене схоплюється на ноги Юрась. Однею рукою він хапає танкіста за лікоть.

— Спокійно! Спокійно!

Сержант, зіскочивши з ліжка, закриває німця.

— А ну, сховай гармату! — владно наказує він. — Вояка!..

— Навіщо ж дітей, як його... сиротити? — збентежено питається конопатий боець. І тоді великий вибухає:

— Ах, дітей! Таку вашу матір! Його дітей шкода! А моїх хто шкодувати буде?

Він бухає кулаком у свої груди. На буйному костистому обличчі його лютє, губи дрижать, очі закотилися під лоб і не обіцяють добра. Але все ж хлопці не дадуть йому тут учинити вбивство. За сержантом понуро стоїть німець.

— Що ти схопився, як Гітлер? — каже до бійця сержант і кладе руку на його плече. — Ти ж росіянин. Росіянин, так? Ну, так чого ж ти, як бандюга, гармату наставляєш? Він же полонений...

У хаті робиться тихо. Чути, як у куті стогне опечений літун. Його велетень сусіда ще раз наділяє німця ненависним поглядом і неохоче повертається до товариша. Здається, конфлікт ліквідо-

ваний. Сержант, перш ніж злізти на лежак, легенько штурхає німця.

— Не дрейф, Гансику, давай...

Німець нерішуче ще ступає на вільніше місце.

— Іх бін кайн наці. Іх бін лядлерер, — доводить він стише-ним голосом.

Я опускаюся біля стіни, побіч сідає Юрась. Катя, загортаючися в кожушок, каже:

— Не вірю я йому.

— Ну, чому? — не згоджується Юрась. — Бувають і серед них люди. Коли робітники. Чи вчителі.

— Гад він, а не вчитель.

— Чому так?

— Так.

— Гей, а це що таке? — дивується сержант. У його руках ковпачок від Юрасевої фляжки, у який він наливав сусідові по ліжку. Ковпачок стоїть не торкнений.

— Гей, земляче! Ти що — ухилиєшся?

Він обережно штуркає в плече пораненого, який ще недавно важко стогнав, а тепер і не ворухнеться.

— Гей! — сержант стривожено приглядається до його обличчя. — От тобі й маєш! Він же «вже»!..

До ліжка підходять санітари, встає від стіни Катя. Вони довго мацають пульс у бійця, та, здається, той справді «вже».

— Ху ти, холера! — не стримує себе сержант. — І сто грамів не допив, дивак...

Санітари в мовчазній затиюстї незграбно, за поли шинелі, стятають з ліжка труп і, напустивши холоду, виносять його з хати. Їм помагає німець, який потім, не знаючи, де себе діти, тиснеться до порога. Але його відразу помічає сержант.

— Гансе, ком сюди! Місце є. Ну, але плакати не будемо. За здоров'я землячка! — каже він і спритно перехилиє ковпачок. Німець поштиво сідає на ліжку.

— На здоров'я!

Сержант крикає від задоволення і ляпає німця по плечі.

— Правильно, Гансе. А де ти так по-російському нашігувався?

— Руссіш шпрехен? О, біль фаль, — скромно відповідає німець.

Фаль! Ніби знайоме слово, але я вже не пам'ятаю, що воно означає, у голові моїй усе стомлено й п'яно бовтається, і я гукаю друга:

— Юрасю! Гей, Юрасю!

Юрась, прихилившись до стіни, мовчить. Я заглядаю в його затінене обличчя: от тобі й маєш — він уже заснув!

Юрась знеможено спить побіч, звівши на груди світлу голову. Здоровою рукою він обережно притримує поранену і тихо сопе в ніс — по-домашньому мирно й солодко. На ліжку словами й жестами пробує чогось добитися від німця сержант. Навколо вгомоняються, лаштуючися на ніч, поранені. Гомін у хаті поволі затихає. Густо, не продихнути, смердить шинелями, потом, бинтами. У мене міцніше починає боліти нога. Горить, пече в стопі. Заснути я вже не можу і мовчки дивлюся на свого сонного друга.

Ех, Юрасю, Юрасю! Справді це здорово, що ми отак неждано-негадано зустрілися сьогодні. Може, так само разом сядемо завтра в санітарну машину і рвонемо в тил — геть від танків, вогню й безконечних фронтових тривог. А там — ліжко, чиста білизна, спокій і сон, сон... Можливо, нам пощастить ще більше і ми потрапимо в один шпиталь. Тоді буде не лікування, а рай. У такому разі я готовий миритися з своєю вимушеною розлукою зі взводом, у якому так мало вже лишилося старих стрільців. Мабуть, за який місяць усі будуть нові, незнайомі, з поповнень. Знову треба буде вчити та привикати до кожного. Ну, але не біда, привикнемо — я до них, вони до мене. Це тільки здається так, що нові гірші за старих, просто вони не відомі. Але про це пізніше. Тепер ось найголовніше — ми разом з моїм найліпшим другом, моїм Юрасем.

Так само півтора року тому, зовсім несподівано й ще не знаючи один одного, ми потрапили в одну лаву в школі й опинилися в одній роті, в одному взводі й навіть в одному рої. Рік ми проспали на нарах побіч, і чи не кожної ночі під ранок він нетерпляче штурхав мене в бік за мою недоречну звичку хропіти. Нам було дуже не солодко там — зовсім це новобранцям, мало не соплякам, учорашнім школярам, яких жорстока доля війни кинула від книжної науки у безрадісну суворість військової школи, з її ущільненою програмою, безсонною вартою, знемогою оборонних робіт. Завжди хотілося спати, їсти, відпочити, а взводний з нашого ж брата, курсантів попереднього випуску, які самі не знали тут поблажливості, не пестили нею й нас. Казали, так було треба, щоб фронт здався раєм після такого межового напруження, до якого нас призвичаїли в школі. Справді, десять годин навчання в повній викладці, марші, вчення, земляні роботи в околицях міста (будувався зовнішній оборонний вал Саратова), вночі — обов'язкові чергування на заводах, які бомбардували німці. Там ще до фронту ми пізнали війну, вогонь і гострий жаль за друзями, розірваними бомбами, й за тими, хто до решти згорів у великих пожежах.

Це було навіть вельми не легко, особливо коли врахувати похмуру сирітство багатьох з нас, рідні місця яких були під во-

рогом. А німці все перли й перли на схід, на Сталінград, на Кавказ, стояли недалеко від Москви. І коли все ж знайшлося таке, що давало нам душевні сили витримати, то в ньому немало важило почуття товариства з його безжурним гумором, добротою, щирістю. Усе, виявляється, можна пережити, коли в тебе є друг, з яким усе ділиться пополам. Тоді всі турботи й скруха зменшуються рівно вдвоє, а радість — дивна річ! — удвоє збільшується. І хоч який він був, твій друг, коли в тебе нема ліпшого, він робиться другою часткою тебе самого, і ти вже не можеш уявити себе окремо від нього. Одним з таких друзів був для мене Юрась Стрелков.

Може це й неприємно згадувати тепер, але наше зближення почалося з того, що ми посварилися. Посварилися, як дурні, без слушної на те причини, просто, мабуть, тому, що ще погано знали один одного. На політзайняттях, які в нас відбувалися просто в касарні, на проході між нарами, політрук Шаяхметов питався про завдання, поставлені в першотравневому наказі Верховного, і я не міг їх перерахувати правильно. Не те щоб я не знав цих завдань, але політрук був формаліст і жадав переказу слово в слово, як це було записане в наказі. Я ж вивчити їх напам'ять не мав часу.

Коли була перепитана половина взводу, виявилось, що тільки курсант Стрелков міг відповісти більш-менш правильно. Тоді політрук і призначив Стрелкова до трьох відставак з політграмоти. Але коли Юрась підійшов до нас після навчання, ми його не послухали, більше того, ми з ним посварилися (дивися, знайшовся без п'яти хвилин помполітрука!). Ми самі не гірше за нього могли вивчити ті чотири або п'ять пунктів. Тільки ми не вивчили.

Стрелков, звичайно, образився, хряснув дверима й пішов — думали, доповідати начальству, однак, він не доповів. Остання обставина трохи порушила нашу неприязнь до Стрелкова і, щоб не підвести його (та й себе так само), до наступного навчання ми все визубрили.

Зимою в школі стало холодно, у нетоплених великих касарнях вельми допікав холод. Натужний заволзький вітер на багатогодинному польовому навчанні наскрізь продував наші потерті шинельки. Ми просто дубіли і тому ще більше хотіли їсти. Про їжу ми думали завжди: на навчанні, на варті, на вечірній перевірці і навіть прокидаючися в касарні вночі. Біля ідальні й харчового складу завжди товклися курсанти — хворі, звільнені від навчання, ті, в кого порвалося взуття і не було в чому йти в поле. Усі з голодною тугою в очах чекали щасливого випадку роздобути щось з'їсти.

Одного разу ми з Юрасем були на варті і простояли ніч на двозмінному посту, який на день звичайно знімали. Цей пост давав нам право відлежатися у вартівні на нарах (коли зви-

чайно не було до нас ніякої потреби у грізного бога роти — старшини Шквари). Зрештою, у той день перший зранку заліг спати я, бо вже відстояв своє на посту, і хрпів мало не до снідання. Юрась же, звільнившись пізніше, побіг до їдальні на здобич харчу, і там йому трапився просто неймовірний на той час випадок.

Схвильований, він кулею влетів до вартівні і, ледве розворушивши мене, ще одурілого зі сну, потягнув до харчового складу. Виявляється, там нас чекала крита автомашина, у якій возили з міста хліб і до якої Юрась щойно підрядився вантажником. Начальник складу, мовчазний літній дядько у ватянці, нетерпляче чекав Юрася, хоч побіч, один перед одним пропонуючи свої послуги, стояло чоловіка з шість курсантів. І все ж Юрась, ризикуючи лишитися без нічого, побіг по мене, і ми, ледве не задихаючися від втоми, врешті залізли в залізний кузов машини. Начальник сів у кабіну.

Ми їхали, сподіваючися за годину повернутися, наївшись свіжого хліба і (коли пощастить), може, ще й прихопити буханець-другий на завтра. Задля хліба ми свідомо офірували снідання — двістіграмову пайку, миску юшки й чай, — нам дорожчий був хліб.

Правда, начальник складу незабаром розчарував нас. Виявилось, що заки їхати по хліб, треба привезти м'ясо. Це було все ж не те, що хліб, але що зробити — погодилися, треба було слухатися. З годину ми тягали на м'ясокомбінаті баранячі туші в машину і наклали їх стільки, що ледве самі влізли. На перший погляд це було вельми принаadne — ціла гора баранини, тільки ж відомо, що користи з неї ми не мали ніякої.

Голодні, ми звантажили туші на шкільному складі і, не поснідавши (бо спізнилися), на тій же машині знову подалися в місто. Але й цього разу хлібзавод лишився збоку, ми приїхали на базу, де нам була приготована ще більша несподіванка у вигляді цілого штабеля мішків з мукою. Це було жахливе. Мабуть, кожен з нас зокрема важив менше, ніж кожен з цих стандартних шістдесяткілограмових мішків, з якими ми просто не могли дати ради. У нас занадто було мало сили, щоб піднести мішок на вагу і з ваги винести в подвір'я на машину. Але що ми могли зробити, коли напросилися у вантажники? Правда, поміг начальник складу, і заки ми муравлиним способом перетягали всю муку в машину, вийшло, що сил у нас лишилося тільки на те, щоб самим залізи в кузов. А попереду було ще й розвантаження. До того ж ми прогавили й обід і спізнилися у помешкання варті. У перспективі була гавптвахта, а може й ще гірше.

Але третій рейс був таки справді по хліб. І ми ризикнули — однаково вже влипли. Пощо вже журитися годиною самовільної відлучки, коли ми відлучилися з касарні назагал не менше, ніж на вісім годин.

Хлібзавод зустрів нас такою концентрацією хлібного запаху, що ми готові були забути про всі наші нещастя і взагалі не вертатися на той день до школи. Підсмаженими духмяними до оп'яніння буханами були викладені десятки щільникових стеляжів з вузькими проходами поміж ними. Цілими стеляжами важили й віддавали на вантаження в машини. Ми були більше ніж голодні, здавалося, могли з'їсти по десять буханів кожен, але з'їсти навіть шматок не було де. Ми думали: хай! Під'їмо опісля!

Це «опісля» вибралося тільки тоді, коли в закритій машині ми тряслися побіч цілої гори буханців і глitalи, мабуть, не жу-ючи, м'які розпарені шкуринки. Тільки чи можна було багато й проглиннути за яких п'ятнадцять хвилин дороги по вибоїнах зимової вулиці? Після ми розвантажували, — сумлінно, до останнього буханця. До речі, контроль нашої праці був усюди більше ніж суворий. Але ми сподівалися не даремно.

Начальник складу помучив нас добре, але непогано й віддячився. На закінчення ми дістали три ще теплі буханці і кинулися в свої касарні. Поспішати, зрештою, не було великого сенсу, бо на перевірку ми вже давно спізналися, у містечку вже все стихилося, тільки по доріжжках побіля касарень ходили патрулі. Вони й затримали двох вельми подібних на злодіїв або диверсантів порушників військового розпорядку.

Сутичка з ними була не дуже приємна, але зате й не довга. Щоб не потрапити до чергового по школі і не втратити все, довелося офірувати один буханець. Другий ми передбачливо приховали в снігу біля плоту, а з останнім під полою в Юрася, ледве переборюючи страх, відчинили двері касарні.

Однак нам до кінця не таланило в той день, і ми остаточно це зрозуміли, коли переступили поріг і побачили на проході між нарами нашого старшину Шквару. Двоє днювальних починали мити підлогу, а старшина, по-наполеонівськи схрестивши на грудях руки, холодним поглядом всевидящих очей дивився на нас. «Де були? Відповідайте! Мовчати, коли розмовляєте з старшиною! Я вас питаю, де були? Мовчати! А ну, а ну, що це у вас? А ну?..»

Так безповоротно загинула наша друга чесно запроцьована хлібина, замість якої старшина тут таки наділив нас чотирма нарядами (мало нам у той день було ще праці!). Знявши шинелі й мало не глитаючи сльози, ми заходилися шарувати підлогу.

Ми проклинали тоді старшину, льодову воду, яку треба було тягати у відрах від самої їдальні, проклинали начальника складу, який довів нас до такої покути, і все на світі. Єдиною нашою втіхою був той останній буханець, який до пори чекав нас за плотом.

Але той буханець, ту останню надію голодних, раніше за нас відшукали собаки.

Коли ми, вже далеко за північ впоравшись з підлогою, побачили біля плоту збитий собачими лапами сніг з червоними, як кров, кришками хліба, то на хвилину зацікавилися. Я готовий був ошаліти. Юрась, мабуть, перший раз у житті, вилаявся і без сил опустився на сніг. Мені хотілося когось забити. Ми ледве добрили до нар.

Правда, на другий день, поснідавши, уже з меншою тугою ми подивилися один одному в очі, і ці погляди говорили: «Які ж ми дурні!» А ще за тиждень розповіли хлопцям про наш злощасний заробіток. І хлопці рвали животи від сміху. Та й ми так само.

... У хаті густий, не продихнути, сморід. Хтось мурмотить у сні, хтось стогне. У двох місцях навіть хрюпають. На припічку догоряє наша остання «катюша». Німець на ліжку так само застиг і, навалившись на коліна, спить. На стіні за ним чорніє його коса й широка тінь. Дрімає біля порога санітар. Тільки сержант щось ворухиться, зручніше вкладаючи ногу, та загортається в десантну куртку. Потім він збирається запалити й запихає цигарку в свій мефістофельський мундштук.

Я поправляю на підлозі свою небораку-ногу. Сержант підносить голову.

— Болить?

— Та болить, холера...

— Моя так само болить. Удень ще можна терпіти, а вночі пече, як кропивою.

— Видно, вночі всі рани більше болять.

— Ну, а ти ж думаєш!.. — погоджується сержант і каже: — Слухай, молодший, а твій німець наче б нічого собі.

— Хто його знає. Може й нічого.

— Розумієш, — сержант зосереджено прикурює від запальнички. — Розумієш, я хотів був його коцнути. Спочатку. Злий я на них. Є на це причина. Та дивлюся — якийсь він дуже вже не такий, цей фріц. Учитель. Двоє дітей... Якби буржуй який... Чи есес...

Я мовчу. Я розумію його причину й його злість на німців. Тільки я думаю: дуже вже спритні в нас стали на суд і розправу. Ні тобі начальства, ні трибуналу: захотів і — коцну! Яка самовпевненість! А може він потрібен там, денебудь у штабі. Зрештою, мабуть, винен і я — полонених треба доводити до місця, а не товктися з ними по санітарних частинах, де скрізь поранені, знервовані, злі. Ну, але це вже інша справа.

— Розумієш, третій раз не щастить, — видихуючи дим, стихшено каже сержант. — Усе не можу. Чи, може, тьохтій такий став?.. Перший дуже поранений трапився, устати не міг. Узав його гвинтівку, думаю, зараз я тебе доконаю. Загнав патрон у патронник, а він так поглядає на мене й каже: «Данке, рус!

Найн Сибір!» Ах ти, думаю, гаде, Сибіру боїшся. Тоді живи. Спробуй Сибіру. Не став стріляти. Другого під Золочевим схопив. У розвідці. Хотів пирнути фінкою, та не зміг — молодий такий, пацан пацаном. Як наш Маковчик. Був такий у роті. Худенький, тонкий і кашляє. Ну й одвів у штаб. Дідько з ним, думаю. Трапиться ж мені врешті есес, тоді порахуюся.

Сержант, крекчучи, зручніше вмоцнується на ліжку і хвилину прислухається до гуркоту якоїсь запізненої машини за вікном.

— Завтра евакуюють... На яких місяців два тепер відпочинок... Перев'язки. Сестро — качку! Паскудство та й годі. Не люблю! — відгинає він і затягається з свого трофейного мундштука. Потім хмуриться. — А Маковчика за тиждень уламком у спину... Ех, бий тебе в тисячу трах-тарарах!..

Він вишукано лається п'ятиповерховим матом і люто плює на поріг. Побіч підносить голову Катя, і я дивуюся: виходить, вона так само не спить — понуро сидить, насторожено скорчившись, ніби відособившись від усього в цій хаті. І до того ж, у її невеселих очах повно сліз. Я аж полохаюся.

— Ви що?

Вона навіть і не повертає голови.

— А тобі яке діло?

— Ну, я так. Думав...

— Відчепися.

Можна й відчепитися, коли нема охоти відповісти. Справді, чого мені накидатися з співчуттям, хіба в мене мало свого клопоту й свого болю? До того ж, перемагає втома, і мене так само починає брати сон. До ранку, напевно, ще далеко...

15

Чим ближче до вокзалу, тим усе більше людей. На зупинці така — величезна черга, якою спритно керує черговий з червоною опаскою. Запізнілі пасажери біжать на приміський потяг. З флегматичною відокремленістю вбиваючи час, по тротуару проходить комендантський патруль — двоє солдатів і майор. У петлицях — технічні емблеми. Майорові на вигляд під сорок п'ять. Одначе постаріли тепер в армії, не те що за війни... Колись у нас у полку найстарший офіцер — начальник артозброєння — мав тридцять вісім. Командир полку — тридцять два. Батальйонами командували двадцяти-двадцятивосьмирічні хлопці. Зрештою, нам, взводним, вони в той час здавалися мало не старими.

Вокзальний вестибюль гуде від народу. Гомін, метушня і

штурханина. Однак, здається, і плач. Справді, біля дверей на пероні плаче жінка, тільки нічого не видно — натовп цікавих обступив її суцільною стіною. Видно, щось сталося.

Піддаючися цікавості, я сходжу приступцями на другий поверх і спиняюся при поруччі. Звідси вже можна щось побачити. Сцена здається не зовсім звичайною, принаймні для нашого часу. На шиї в збентеженого чоловіки вже майже з сивою головою висне жінка. Косинка її збилася на плечі. Волосся скуйовдилось. Вона ридма плаче і примовляє щось незрозуміле. Прощається, чи що? Але куди ж він виправляється? Мужчина з мученицьким обличчям стримано потішає її, гладить по плечі однією рукою. Біля ніг його стоїть червона валіза. Але там є й близькі їм люди. Два досить дорослі хлопці — у строкатій тенісці й у вельветовій куртці — пробують утішати жінку.

— Мамо, ну досить!

— Ну, що ти? Люди дивляться. Кінчай!

— І хай дивляться! — закидає голову жінка. На її зачервонілому, залитому слізьми обличчі — розпач нещастя. — Хай дивляться на мое горенько. Рідненький ти мій, Колю, навіщо ж я тебе спізнала! — лементує вона вже зовсім по-бабському і знову припадає до грудей збентеженого чоловіка.

Незвичайне й дивне якесь розставання... Ніби в сорок першим. Я спантеличено потиху сходжу по приступцях. У вестибюлі з'являється черговий по вокзалу.

— Громадяни пасажири! Прошу розійтися! Прошу розійтися, не порушувати правил. Громадяни пасажири!..

Але пасажири його не слухають — усіх захопив цей болючий крик людської душі. Тільки ніхто ще нічого не знає, і кожний пнеється заглянути в середину натовпу.

Однак за хвилину плач втихає, і жінка з сивоголовим чоловіком прямують до виходу. За ними, несучи одну валізу, ідуть двоє хлопців. Натовп неохоче розступається. Жінка горнеться до чоловіка і все ще хлипає.

З натовпу вилазить тітка з кошиком, ставить кошик на підлогу і починає перев'язувати на голові квітчасту хустку. Її обступає вокзальний люд. Усім кортить дізнатися про зміст незвичайної зустрічі.

— Ой, тігоньки, що ж жінку її чоловік відшукав! З війни розгубили одне одного. Тепер оце він приїхав. Але з ним нова жінка. Он у зеленій кохтиці, — стишивши голос, говорить вона, озирваючися на вихід.

Ще мало що розуміючи, всі враз повертають обличчя на середину. Справді, прихилившись плечем до мармурової колони, стоїть, стягнувши брови, жінка. Ні на кого не зважаючи, вона, ніби в трансі, дивиться в підлогу. Опісля, ніби раптом щось зрозумівши, повертається й рішуче виходить в інші двері. На перон.

— Ой, тіточки! Котра ж це? — питається якась молодиця, мабуть, перша відчувши весь драматизм цієї недоречної ситуації.

Одначе все зрозуміле. Я більше не хочу на це дивитися. Це дике й страшне. Це б'є в саме серце. Чи не досить, клята божевільна війно! Чи не мало тобі того, що ти наробила на землі двадцять років тому? Нащо ти ще й тепер жалиш людей своїми зазубленими жалами?

Але я знаю: її шельмовським звичкам немає меж. Покутують матері, що втратили дітей. Роками болять у калік одірвані ноги. Таяться в землі, чекаючи своїх офір, міни. Запізнено відкриваються людям нечувані злочинства недолюдків. На рахунку історії все більше безневинних, не відшкодованих офір. Де винуваці?

Відомо, вони в землі. Інших судили і прах розвіяли по вітру. Треті марять почати все спочатку. Але є й четверті, які вельми здивуються, коли їх обвинуватять у деяких, давніх уже, справах.

Тримаючися за подряпані поруччя, я сходжу на другий поверх. Здається, на додаток до всього, з кожним роком слабне серце. Задишка примушує спинятися й хапати ротом повітря. От тобі й молодий чоловік! Зрештою, я знаю: це, лікуючи легені, я посадив серце. Проклята Охримова свита!.. Дране шмаття, а не здоров'я!

Я роздратований і лютий. Бувають такі хвилини. Біля буфету в залі транзитних пасажирів — черга. Довга валка людей уздовж прилавка аж до самих дверей. Хотілося б випити кави. І щось там з'їсти. Тільки доведеться довго стояти. Але куди мені поспішати!

— Хто останній?

— Я.

Короткий, ніби блиск, погляд. Пригоже юне обличчячко під бронзовим стіжком волосся. На мить спалахує й згасає цікавість у широких очах. Звичайно, чим тут цікавитися? Худий, з залисинами на чолі дядько. До того ж — кульгавий... Але дідько його знає, я хотів би чимось їй сподобатися. Ну, хоч трошки. Тільки пощо? Та я й розумію, що це неможливе. І дивуюся з свого жадання.

Ні, мабуть, треба забути. Мое проминуло. Відгреміло. Побіч, виглядаючи когось у черзі, ходять двадцятилітні хлопчаки. Нічого не скажеш — ладні, пригожі хлопчаки. Струнка постава. Свіжі ковнірці відпрасованих білих сорочок. Які дурні колись наламали стільки дров з-за вузьких штанів! Це ж гарно. А для молоді, мабуть, це головне. Принаймні, у двадцять років. У нас, правда, все було інакше. Ми носили незугарні шаравари. І кирзачі. Вони не сприяли коханню. Правда, і не в стані були йому перешкодити. Пам'ятаю, коли ми з нею десь сідали побіч, ноги в нас були однаковісінькі, не відрізнити. Хібащо її чоботи мен-

ші розміром. І такі ж однаковісінькі шинельки. Шорсткі, важкі в дощ та тепло і холодні в холод. І обличчя її було зовсім не плекане. Якось ми лежали під обстрілом у борозні, і вибухом її всю заліпило гряззю. Трапило в обличчя і в очі. Вона обливалася слізьми й нічого не бачила. І треба було бігти. Тоді я захопив її за руку. Бійці в лаві дивувалися: чого вони біжать, побравшись за руки? Ніби на гулянці.

Та прогулянка під вибухами мін зробила свою справу. Та й без того до немалих турбот додалася нова. Я пильнував її де тільки міг. При кожному випадкові хитрував збігати в батальйон. Мав кілька неприємностей з ротним. Я збирався їй щось сказати. Найважливіші й найперші мої слова. Тільки я припізнівся. Костомаха мене випередила. У великому придніпровському селі над плавнями лишився горбочок з ріні, який одібрав її від живих. Уся решта, що траплялося мені потім, було не те й не таке. Та й сам я став не такий.

Одначе, черга чомусь розходитьсь. Скінчилися пиріжки. Мило хмикнувши, пішло й моє дівча. Ті, що лишилися в черзі, посуваються, і я опиняюся біля самого прилавка. Кава ще є. І то добре. Після тієї горілки допікає спрага. І тут я бачу його.

Якийсь час, ніби завмерши, мовчки дивлюся на нього. Він відходить від черги й зупиняється. Потім знову повертається до шинквасу і щось там розглядає за склом. Брязкотить дрібняками в жмені. Вигляд у нього мовчазно-заклопотаний. Сахно! Далебі, Сахно!

Так, тепер уже або ніколи! Я буду падлюка, коли його випущу. Зараз я дам йому в морду. Головне не промазати. Бити коротко і від себе, усім корпусом на руку. Він упаде на підлогу. Або на бар'єр буфету. Буде скандал. Приблизить міліціонер. І я скажу, чому так зробив. Нехай тоді мене судять.

Я виходжу з черги й роблю два кроки вперед. Серце моє відразу — в чвал. Одначе чекай, серце! Потримайся! Не зраджуй!

Але тут хтось підходить до прилавка і становиться з ним побіч. Я прикусую губи — він мені перешкоджає. Раптом Сахно повертається і дивиться мені просто в обличчя.

Його брови здригаються. Пізнав, гад! Але очі відразу заспокоюються. Він суне в пальто руку й висипає в кишеню дріб'язок.

— Не вдалося?

— Що?

— А в готелі.

— Ні. Не вдалося, — кажу я не своїм голосом. І, ніби заворожений, дивлюся в його вилинялі нерухомі очі.

— Кляте місто! З'їсти не дістанеш. Ви вечеряли?

— Ні.

— Може, підемо в ресторан? Тут навпроти.

Я, змертвівши, стою. Як дурень. Як ідіот. Він, мабуть, і вва-

жає мене ідіотом. Але я знову не знаю, що робити. Я не впізнаю його. Сахно і не Сахно.

— Ну? Пристаєте до товариства?

Він іде між людьми до дверей, і я збентежено йду за ним. Перша, найсприятливіша мить утрачена. Тепер я вже не можу наважитися. Мене сковає сумління. Хіба зажадати в нього документи? Або запитати прізвище? Однак це не може тривати довго. Я не витримаю.

Ми виходимо з залі чекання. Він озирається на мене.

— Бордель, а не місто. У нас, у Харкові, варто подзвонити, і готель забезпечений. А тут не можуть зарезервувати одного місця. Республіка називається!

Наволоч! Що ти знаєш про цю республіку? Не дісталось місця в готелі? Скінчилися пірижки? А про півмільйонову армію партизанів у цій республіці ти чув? Про дев'ять тисяч білоруських Орадурів і Лідіце ти знаєш? Про два з лишком мільйони жертв? Про те, що й досі ця республіка ще не досягнула довоєнного числа мешканців?

Я ледве стримую нервовий дроз у середині. А він роздягається в гардеробі. Перед люстерком старанно розчісує решти своєї чуприни. Потім ми заходимо в залю. Тут так само повно. Вільних столів нема, і ми йдемо між рядами. Але ось біля вікна встають 3-за столу четверо офіцерів. Ми відразу займаємо їх місця. На обрусі — гора не прибраного посуду. Він гидливо відсуває від себе миски.

Розмовляти зі мною в нього, видно, пропало бажання. Мабуть, я кепський співбесідник. Але мені зовсім не до розмови. Мене гризе питання: він чи не він? В голові починає пронизливо дзвеніти, руки помітно дрижать. Він же мене, напевно, не пізнає. Ну що ж, тим краще! Я напружуюся, як перед стрибком в атаку, і питаю його:

— Ви — Сахно?

— Що? Ні, не Сахно.

Не Сахно! Іншої можливості дізнатися, хто він, у мене немає. Я напружую розум, щоб знайти, що робити далі. А він перекидає на коліно ногу і одхиляється в кріслі. Дістає з кишені газети. Здається, він вельми спокійний. Зовсім заклопотаний собою. Жодна жилка на його обличчі не здригнеться. Шелестячи газетою, кидає на мене погляд.

— А чому ви питаєте? На когось подібний? Так?

— Подібний.

— Буває, — видихає він і пожвавлюється: — Я в Харкові одного інженера, мабуть, цілий рік плував з бухгалтером управління. Подібні, як дві краплі води.

Дідько! Здається, я влип! Невже справді не він? А може при-

кидається? Щось відчуває й боїться? Певно ж, щось приховав з свого минулого.

Однак ні. Поводиться природно й упевнено. Широко розгортає «Правду», «Труд», подає мені.

— Почитайте. Поки тут діднешся...

І, не договоривши, заглиблюється в читання. Я механічно оглядаю заголовки. І не розумію нічого.

Коли не Сахно, тоді це жахливе. Я ж міг його покалічити. А коли все ж таки він? Невже я й тепер лишуся в дурнях? Як двадцять років тому...

Що ж, почекаємо.

Він читає зосереджено й ґрунтовно. За наш столик більше ніхто не сідає. Кельнерка так само не йде. Я, нічого не тямлячи, дивлюся в густі газетні рядки й не можу заглушити в собі мало не розпачливого крику пам'яті...

16

Сон розриває вибух:

— Тр-р-рах!.. Лоп-лоп-лоп... Ши-ш-ш-ш-ш-ш-ш...

І ще:

— Тр-р-рах! Тр-р-рах!.. Шр-рик!

Що це? Де це? Ху ти, плеснуло чимось мокрим по обличчю, по спині: мурашки чи, може, пісок... Я схоплююся і відразу розумію — біда!

У хаті трохи видно, у вікнах світанок. Мене огортає хвиля холоду, снігова потеруха сиплеться на голову, за ковнір. На підлозі збентежені обличчя людей. Біля ліжка, лежачи долілиць, схопився за голову сержант. Зверху сиплеться перемішаний з снігом тиньк.

— Тр-р-рах! — здається над самим вікном оглушливо б'є новий вибух.

У вікно шугає хмара снігу з землею. Дрібні уламки скла шротом укривають карк. Мимоволі стряснувшись від вибуху, я зовсім позбуваюся сонливої безтямности і полохаюся — де Юрась? Але Юрась побіч, він так само безтямно блимає заспанними очима і питається:

— Що це? Га? Бомбардування?

Ні, Юрасю, не бомбардування і навіть не звичайний вогневий наліт. Це інше. Я боюся його, цього іншого, від однієї лише думки про нього в мене холоде в середині. «Тр-р-рах! Тр-р-рах!» — б'ють два розриви далі надворі. Там хтось у дикій люті лається — чути уривки нервового гомону, тупіт ніг. Щось там діється погане. А я з усієї сили вслухуюся крізь цю мішанину зву-

ків, і — згинь, маро, це вчорашнє моє передчуття! — воно не ошукало. Між вибухами чути, як десь далеко ще, але досить виразно й монотонно гудуть танки.

Ну, от і дочекалися! Доспалися, довідпочивалися, досподівалися, так його розтак! Тепер вип'еш!

Мабуть, інші так само вже щось чують. Сержант, за ним Катя й Юрась кидаються до вщент рознесених вибухами вікон. Зриваюся на одній нозі й я, ще хтось шастає до вікна. О, там картина! Найогидніша з усіх картин на війні — «дряп»!

По вулиці, по городах, попри нашу хатину й на віддалі біжать з села люди. Одинаки, групи, шалено скачуть коні; розкидаючи обланцюженими скатами сніг, по одній мчать машини. Видно, всі, хто тут був, кинулися з села, попри побиті уламками мазанки, стрибаючи через плоти, падаючи й зриваючися. Недалеко, біля сусідньої хати, на вулиці в диму палає рознесений вибухом «студбекер». Побіч з перекиненою фурманкою, конаючи, брикає ногами кінь. «Тр-р-рах! Тр-р-рах! Пі-і-ів . . . Тр-р-рах!» Там і тут б'ють вибухи. Але ми вже не зважаємо на них — ми впиваємося поглядами в далечінь за село. Там по крутавому схилу з степу вповзають у село танки.

Вибух кидає нас на підлогу. Хата підноситься й осідає. Здається, рушиться стеля. Пилом, сухим смородом перехоплює дихання. Хтось стогне, роз'юшено лається і, зірвавшись, кидається до дверей.

— Лягай! Лягай! Так вашу розтак! — кричить Катя у смороді й пилу. Вона по-чоловічому лається, але тепер це нікого не дивує — як же інакше, коли таке діється! Тиньк зі стін і стелі густо пригтушує голови й спини. Юрась підносить обличчя, його не впізнати — один тільки повний тривоги й збентеження погляд: що робити?

— Сестро! Сестричко! Ой, рятуй же! . . . Ой! — лементує хтось у хаті. Пилюку швидко видуває вітер, справжня снігова віхола, бо вже ні вікон, ні дверей. Двері, очевидно, відкриті, і на порозі розпласталася нерухома постать. Це наш санітар, що вчора на те саме місце кидав кролів. Над кутом у стелі пролам з діркою на вулицю. У ній клубочеться сніг, а під ним на соломі сліпо товчеться обв'язаний брудними бинтами літун. Коліньми й ліктями він штурхає-товче сусіду.

— Гей, товаришу! Товаришу!

З-під шинелі стирчать довгі ноги в «кирзачах», вони не рухаються. Здається, його сусіда, що вчора кидався на німця, «вже». Але дісталася в хаті, мабуть, не одному.

— Сестро, сестрице! — стогне хтось у другому куті (чи не той конопатий). — Кров . . . У другий раз намахнули, гади!

— Що ж це робиться, браття? Треба ж щось робити!

— Тихо! Тихо! Лягай! — командує Катя і з тріском розри-

ває черговий санітарний пакет. Вона з розпущеним волоссям, без шапки кидається по хаті, то в кут, де не вгамовується ошалілий літун.

— Сестро! Сестро! Де сестра?

Катя нахилиється над забинтованим і, байдужа до його суди, укладає небораку.

— Гаразд, гаразд... Усе буде добре. Ти ляж. Лежи.

Її на диво рівний, співчутливий голос на хвилину втихомирює бійців. Опечений якимсь нерішуче примовкає. Катя через людей ступає в другий кут, до перегородки. Там теж хтось стогне.

Біля печі підводиться з підлоги останній наш санітар — маленький сполоханий літній чоловік, і Катя кричить йому:

— Ти! Бігом до начальства! Ну, швидко! Підводи швидко!

Санітар, пригнувшись, боязко ступає через труп напарника на порозі і зникає в сінях. За вікном з гуркотом шалено мчить підвода. Надворі біжать люди. Трищать розрізнені черги.

— Зара, рідненькі! Зара! Усе буде добре. Все добре, — промовляє Катя.

Я оглядаюся на Юрася, він лежить на боці побіч і кусає губи. В очах мого друга напружено тривожні думки. Мабуть, у моєму погляді він бачить запитання і потиском руки хоче заспокоїти.

— Гаразд. Гаразд, чекай.

Чекати, звичайно, не найліпше, мабуть, — найгірше. Якраз чекати тепер і не можна. Кожна хвилина затримки, певно, незабаром буде нам дорого коштувати. Але що робити? Оце так трапили з дощу та під ринву! Називається продрімали ніч — усе продрімали. Спізнілий жаль за вчорашне, прикрість, біль і страх вриваються в мої почуття. Хочеться зараз же все переіначити, когось обвинувачувати. Але хто тут винен? Хібащо я? Треба ж було вчора так заспокоїтися, забитися в затишок, віддатися радості зустрічі з Юрасем, злегковажити ту зустріч у степу! Тепер ось одержуй!.. Посподівався, називається, на мудру дбайливість інших...

Скорчившись на солоні, я вслухаюся в гуркотливу колотнечу на вулиці. Побіч, так само весь насторожений, — Юрась. Вибухи розпластали нас на підлозі, і ми живемо хворобливим, напруженим слухом. Надворі тупіт ніг, зморений стогін, короткий го-мін. Раптом надо мною чується важке дихання. Я обертаюся — у вікні спітніле, стривожене обличчя, і в очах ошаліла зятість поспіху.

— Гей, слов'яни, де тут сестра?

— А що, підвода? Ага? Давай сюди!

З підлоги зривається сержант і хапається за підвіконня. Але обличчя там зникає. Маленька надія спалахує в середині — а може, по нас! Хоч для однієї підводи забагато людей. І тут я вперше за цей ранок зустрічаю забутий уже, самотньо-терплячий

погляд. Це совгається під ліжком мій німець. Як гість при чужому горі, забився туди й чекає. Чого тільки чекає?

Кулі й уламки б'ють по піддашню. Вітер заносить солом'яну потеруху зі снігом. Ми пригинаємо голови — холера, видно, вони все ж доканають нас! У сінях тим часом тупіт. Через розчинені двері, переступивши через санітара, увальюється боєць у ватянци. За ним другий з гвинтівкою за плечем — вони втягають когось у шинені й опускають біля печі.

— Сестро! Де сестра! Ось подивися скоріше...

Катя швидко зав'язує кінці бинта на чийсь голій, скривленій спині і через людські тіла лізе до порога.

— А що ви мені його принесли? — за хвилину кричить дівчина. — Я не похоронна команда! А ну, виносьте назад!

Я поглядаю на блідо-жовтувате обличчя людини, і мені здається, що це вчорашній причепа-капітан, який перевіряв наші документи. От тобі й маєш: не помогла й пильність! Катя, одначе, не впізнає його, а мене він чомусь дивує й бентежить. Я ніколи не можу повірити в загибель людей суворих і в'їдливих у військовій службі. Тільки, мабуть, я помиляюся. Це не він.

На спітнілому обличчі бійця — здивування, майже переляк.

— Як це назад? — тихо питається він.

— А так. Не знаєте, як? — кидає вона і подається в кут до мало не ошалілого літуна.

— Ляж! Ляж! Ну що ти — ляж! — умовляє його Катя, бо рятувати його сусіду пізно, як і того капітана.

Боєць збентежено стоїть біля печі. Мені дуже добре видно те перестрашене здивування, що відбивається на його схудлому, заштетиненому обличчі. Хвилину він збентежено поглядає на труп унизу і врешті підносить рукавицю, щоб витерти піт. І тут:

— Тр-р-рах!

Це близько, але не так, як попередніх разів. На Юрасеву шинелю відлітає відщеплена від підвіконня гнилувата тріска, а боєць з рукавицею, обтираючи спиною крейду, швидко сповзає додолу. Я ще не встигаю зрозуміти, що сталося, як він зм'якло валиться набік і глухо стукає головою об підлогу. На вищіренних його зубах пузириться піна. Його напарник кидається в сіни.

На підлозі лається сержант:

— Де той санітар? Де начальство. За хвилину повгроблює всіх!...

Хапаючися за лежак, він незугарно встає і, виставляючи наперед пряму, як поліно, ногу, ступає до мене.

— Дай автомат! Я їм, у бога душу, наведу порядок!..

Це так упевнене й категоричне, що я відразу, не подумавши, відаю йому свій ППС. Сержант метко скаче до дверей. Катя кричить з кута:

— Підводи! Підводи давай сюди! Чуєш?

— Не глухий! — долітає вже з сіней.

Ми знову чекаємо, припавши до закиданої друзками підлогу. У селі бій. Гримлять танки, гахають їх гармати, захлинаються кулемети. Однак щось там загальмувалося — все таки, видно, стямилися «слов'яни», уперлися і покищо тримаються на тій околиці. Тільки чи довго?

Юрась, мабуть, непокоїться тим таки і, підвівшись, починає виглядати з-за лутки. Я дивлюся на нього знизу, але на обличчі друга ні крапельки полегшення. Здається, цього разу лихо звалилося на нас як має бути.

Незабаром Юрась опускається на підлогу.

— Ти йти не можеш?

Я воруху пораненою стопою. Болить, холера! Як тут іти? Юрась без слів розуміє.

— Так. Значить, так. Я... Треба туди, — він киває головою за вікно. — Там зовсім мало. Розумієш?

Я розумію. Розуміється, треба битися. Виявляється, війна для нас учора не скінчилася, відпочинку не буде (дурне, наївне марення). Боротьба продовжується, і треба йти в бій. Добре здоровим — он скільки їх дало волю ногам! Нам же вибір невеликий — полон або смерть. Ну що ж!.. Тільки ось рана...

Юрась тим часом зсонує наперед кирзову кобуру, лівою рукою дістає ТТ. Магазин у нього не повний. Однією рукою він невправно мацає по кишнях, дістає кілька патронів, незручно запихає їх у магазин. Я так само вигрібаю з своєї кишені, що є там з бойового запасу. Набирається жменя автоматних патронів, і я віддаю Юрасеві. Він з рішучістю на обличчі, хоч, здається, трощи понуро, встає на ноги.

— Ну, тримайся...

Він коротенько всміхається самими губами, і в цій його усмішці — гірка надія, в яку він сам не вірить. Значить, знову розлука, знову він іде, і, може, цього разу назавжди. Ну, відомо ж, навряд чи він повернеться звідтіля. Але тоді й я не хочу бути тут — як помирати, то разом. І я схоплююся в першому пориві — хай буде, як буде! Так чи не так — роздумувати тепер ніколи.

— Дай руку...

Він збентеженозирається, на мить вагається і нерішуче дає здорову руку. Я встаю і, притримуючися за лежак, скачу до порога. Дідько, на одній нозі вельми незручно! Аби хоч на щось опертися. Я зупиняюся. Юрась попереду, зрозумівши мої клопоти, кидає погляд навколо. У куті біля порога чиясь гвинтівка, він хапає її й дає мені. Це звичайний німецький карабін, тільки з чорною ложею, і я опираюся на нього, як на палицю.

Уже з більшою впевненістю ми перелазимо через трьох забитих і вибираємося на закиданий шматками землі двір.

Надворі нас відразу оглушує вибух. Ми обоє падаємо, опісля Юрась, зірвавшись, перебігає за ріг якогось хлівця. Там він озиррається, маючи намір бігти далі, але я в цій справі йому не рівня, і він, присівши біля рогу, терпляче чекає мене. А я кульгаю на одній нозі і пильную навколо очима — хоча б де яку гранату... Треба гранат, бо з гвинтівками й пістолями ми недовго навоюємо супроти танків. Від хлівця Юрась добігає до похиленого від вибухів плоту і знову присідає. За плотом на снігу сіра пляма вирви, далі засніжений, стоптаний ногами і закиданий грудням землі город.

— Пі-у-у-у!.. Пі-у-у!.. Пі-у-у-у...

Еге, та тут не лише тільки танки — тут ще й міни! Три громові вибухи стрясають поблизу землю. Між хатами здіймається в небо сиза снігова хмара. Юрась хоче перескочити через пліт, але оглядається на мене й присідає. Я докульгую до нього й коліном опускаюся в сніг, чекаючи, поки скінчиться довге, пронизливе скігління мін. Б'ють з околиці крутими траєкторіями. Міни летять довго і своїм виском, здається, вивертають нутро. Відколи вже я на фронті, а все не можу призвичаїтися до цього клятого виску. Я поглядаю на Юрася — мені ще не доводилося бачити його під вогнем. Е, та він молодець: зібрано-зосереджений, пружинистий, верткий. Він би, звичайно, одним махом подав цей город і вже був би там. Якби не я.

— Коли тут не стримаємо, у полі — хана! — кричить Юрась через скрегіт, який досягає свого апогею і от-от обірветься вибухами. У таку мить не до розмови, і я в думках погоджуюся: звичайно, в полі — загибель...

— Тр-р-рах! Тр-р-рах! Тр-р-рах! — ззаду й з боків рвуть мерзлу землю близькі вибухи.

Ми розпластуємося під плотом. Шматки землі б'ють по спинах, головах, ногах, опісля на сніг падають шматки середньої величини, а земляна потеруха ще довго буде труситися з неба. Юрась після третього вибуху хутенько зривається і на мить з проблиском теплоти в очах озиррається.

— Ти, коли що... Адресу не забув?

— Ну що ти!

Адресу я пам'ятаю: Очинськ, Пристанський завулок. Там живе Юрасева мати, бухгалтер-касир дитячого садка. Про себе я мовчу. Моя адреса тепер без потреби — вона по той бік, під німцями.

— Ну, давай перший! — легенько штурхає мене в плече Юрась.

Певно ж, він не хоче відриватися, втрачати мене, кульгавого, з свого поля зору і дає мені таку поблажку. Щоб не відстав.

Опираючися на карабін, я перелажу через похилений пліт, раз-другий ступаю на свою забинтовану ногу. Болить, але треба триматися. На одній нозі не побіжиш . . . Юрась, пригнувшись, ступає три кроки побіч. Сильний порив вітру низько стеле чорний, кудлатий хвіст диму від «студбекера» з вулиці. Цей хвіст накриває сніг, закіптявілий, ніби обсипаний попелом. Ми кидаємося туди, під дим, і зараз же знову: «Пі-у-у-у . . . пі-у-у-у . . .»

— Дідька вони нам що зроблять! — кричить Юрась. — А ну, давай скоріше!

Він різко поривається вперед. Нас накриває димом. Побіч рвуться міни. Снігова потеруха б'є в обличчя. На мить я перестаю бачити і, пригнувшись, сторчака лечу в чорну смердючу смугу диму й вибухів. Очі заливаються сльозами, я ледве не натикаюся на подряпану стіну. Падаю, виразно відчуючи, як уламки з лету пропорюють поли моєї шинелі. Але ноги, здається, цілі — це головне. Під стіною протираю запарошені очі й озираюся.

Юрася нема.

Спочатку ні переляку, ні жалю, саме тільки здивування — він же щойно був побіч. Потім раптово тривога змушує мене схопитися. Сиза курява від мін осідає, вітер трохи відвертає димовий хвіст, і я бачу на снігу Юрася. Він лежить долілиць, широко розкинувши руки, і не рухається.

Майже дикий переляк опанує мій мозок. Не шкодуючи вже пораненої ноги, я кидаюся назад і за кілька кроків падаю біля Юрася. Я перевертаю його на бік. Підстрижена під бокс його русява голова безпомічно падає потилицею на сніг. Шапки на ньому немає. Півзаплющені повіки друга хутко-хутко синіють і зовсім закриваються.

— Юрасю! Юрасю! — кричу я, безгямно обмацуючи його тіло, бо не бачу рани й не можу зрозуміти, куди його вдарило. Все в мені німо протестує проти цього найбільшого лиха: ні, він живий, він жививе. З'являється надія, що його тільки оглушило, контузило вибухом. Але він, видно, не чує мене. Зуби його чомусь конвульсійно стискаються, і, не розтуляючи їх, він тихо, одним видихом, говорить:

— Холера . . . Не вдалося . . .

І потім хрипить, півзакриті повіки його дрижать. На губах виступає кривава піна. Він захлинається цією піною, напружується в моїх руках, ніби хоче перевернутися на другий бік. Я лякаюся, відчуючи, що він конає і що я безсилий щонебудь зробити.

— Юрасю! Юрасю, куди тебе? . . . Що тобі? . . . — недоречно лементую я, обмацуючи його тіло, і тільки тепер відчую на руках кров. Так, кров на шинелі й на снігу під ним.

— Жвик-жвик-жвик! — проноситься близько черга. І раз же:

— Тр-р-рах!

Нас знову накриває вибухами. Біля ліктя, засичавши, втинається в сніг гарячий уламок. Руда хмара стелеться по городу. Це ударили в мазанку, від якої я відбіг сюди. У свідомості мигає відблиск коротенької радості — оминуло! Але тільки мене, а не його. Його не оминуло, і в цьому мое нещастя, і, здається, моя загибель. Я відчуваю, що німці наближаються. Бій з окраїни підступає сюди. Вони защемили нас у вогненні кліщі, які стискають все щільніше. Навколо вже нікого не видно, і я не знаю, як рятувати Юрася. Але он на попередньому місці хатина, з якої ми так недавно вискочили. Ой, не в добрий час вискочили, шкодую я.

Я закидаю за плече свій карабін, хапаю Юрася під пахви і мало тут же не падаю з ним разом у сніг. Нести його я не здолаю. Тоді я чіпляюся за його портупею і, низько схилившись, волочу його до поваленого плоту, назад у хату.

— Жвик-жвик-жвик! Фить-фить!

Це черги. Вони скрізь колошматять солом'яні стріхи, дірявлять глиняні стіни мазанок. У павзах між громом вибухів я ловлю слухом близький брязкіт гусениць — танки вже на вулиці.

Задихаючися, весь у холодному поту, я підтягую важезне Юрасеве тіло до порога хатини. Там мовчазно лежить на підлозі кілька пораних. З кута на мене нерозуміюче озиряється Катя.

— Гей, допоможіть! — кричу я, бо вже не в стані перетягнути Юрася через поріг. До того ж, я вельми боюся, що вже буде пізно. Я лютий і чекаю, що вони кинуться до мене. Але кидатися тут нема кому — людей стало зовсім небагато. Так, поранені, видно, не чекаючи гіршого, розбрелися, хто куди міг. Я бачу тільки Катю, яка звивається біля опеченого літуна, і кілька тіл при порозі. Та ще ось німець! Справді, якийсь дивак фрїц, він не втік і, побачивши Юрася, жахається:

— О, майн гот! Юнгофіцір!

— Тобі майн гот! — від люті кричу я і кличу Катю: — Сестро! Швидше! Швидше!

Тільки Катю, здається, підганяти не треба. Вона вже тут і хутенько розшпилює на Юрасеві портупею й ремінь. Я задихаюся від знемоги й падаю на підлогу.

— Танки... танки вже там!..

Катя кидає на мене шорсткий, безжалісний погляд.

— Де сержант? Де та наволоч? Ти не бачив? — Я заперечно хитаю головою. Катя випалює з люттю: — Утік, зараза! Брехун, тепло кляте! Стріляти таких гадів! Падлюка! Тепер продавати!

До цього недалеко. Справді, справи наші кепські. Стріляти нема кому й нема чим, та й навряд чи зарадиш біді. І все ж даремно я віддав тому автомат. Чим тепер будемо відбиватися? Хібащо одним карабіном. Ну й ну!

Кілька куль з вулиці б'ють по стінах. Одна через вікно відбиває уламок від печі. Нас обсипає глиною. Катя схиляється над Юрасем, покрикує на німця — тепер той помагає. Я хапаю Юрася за голову — на скронях у нього сильно торгаються жили — ще живий.

— І на холеру я зв'язалася з вами! Уже в Оджимці була б! — невдоволено бурчить Катя.

— Швидше! Швидше, Катю! Він же задихається... — роздратовано прошу я.

— Чекай ти!.. Ось воно що! — каже Катя. Вона порпається під Юрасевою одежею. Там усе закривавлене.

Я вже немало бачив закривавлених, живих і мертвих, а тут не могу дивитися: це ж Юрась...

— Та-а-ак... — зосереджено каже Катя і, швидко загорнувши сорочку, обмотує бинтом поверх одежини.

— Він виживе, га? Виживе, Катю? — питаюся я.

— А я що — бог? — з незрозумілою злістю кричить у відповідь Катя. — Я не бог тобі.

Опісля вона запихає в торбу бинти й кидається до вікна.

— Де підводи? Де підводи? Де та наволоч язиката?

Але ні сержанта, ні підвід нема. Назагал ніде майже вже нікого нема. У цьому кінці села ми лишилися самі.

Хату сколихує вибух. У вікно шугонуло пилом і тротилевим смородом. Катя падає, ми всі пригинаємося до підлоги. А коли підносимо голови, бачимо в дверях велику постать у незастебненій темносірій куртці з хутряним ковніром, накинутій просто на білу підсорочку. У її розрізі видно волосаті груди.

— Бинта треба! У кого є бинт?

Чоловік однією рукою затискає рану на шиї, з якої між пальцями в рукав, на куртку струмує кров. У другій руці в нього ППС! Он і знайома мідна дротинка, замість ремінчика.

Але перш, ніж я встигаю щонебудь сказати, до чоловіка підскакує Катя.

— Де взяв? Де взяв це? — вона різко тузує його за полу куртки. На обличчі дівчини лютє. Чоловік спершу не розуміє, глипає очима то на Катю, то на свою куртку. І тоді я раптом догадуюся, що й автомат, і куртка були в нашого сержанта, якого ми тепер чекаємо.

— Оце? — врешті тямить чоловік. — Не вкрав. Он у забитого взяв.

— Де забитий? — кричить Катя, аж схиляючися всім тілом.

Чоловік, так само роздратовуючися, в тон їй відказує:

— А ти що — прокурор? Он на дорозі лежить.

Катя, раптом зів'явши, понуро опускається на підлогу. На її обличчі — гримаса болю. Не подолавши його, вона розслабленими рухами заціпає торбу і, не дивлячись ні на кого, питає:

— Де танки?

— Пруть, сестро. Вам тут не місце.

У хаті, стогнучи, кричить літун:

— Зараз же відправляйте мене! Не маєте права! Я на Героя представлений! . .

Катя кидає на нас погляд. В її очах рішення.

— Виносити! Виносити всіх! На дорогу! Хутко! Шкутильгай! Живо!

Так, виносити! І все ж це не найдоцільніше. Виносити, значить, тягнути на собі поранених. Тільки чи далеко потягнеш від танків? . .

І все ж більше нема чого робити. Сидячи тут, ми дочекаємося гіршого, і я підхоплюю під пахву Юрася. Чоловік у сержантовій куртці обмотує бинтом шию і, запхнувши за ковнір кінці, бере Юрася з другого боку. Німець без нагадування послужливо підскакує до Каті. Він уже в чийсь шинелі і подібен на червоноармійця. Тільки шапка в нього німецька. Удвох вони підіймають літуна.

— Городами, городами давай! Туди, в кінець! Дорогою не пройдеш, — командує мій помічник.

Ми виповзаємо в двір, оббігаємо розбитий ріг хати, у якій мали притулок, і кидаємося по городах. Збоку тягнеться тин, поверх якого напнята вкрита інеєм колюча дротина. Ми сунемося вздовж тину. Тільки ходек із мене все таки поганий, і Катя з німцем нас випереджають. Добре ще, що від вогню ззаду закриває хатина. Але з вулиці нас, мабуть, уже побачили. Не встигаємо ми й трохи відбігти, як у стріху цієї будівлі вривається люта черга. Зверху вщент розлітається комин, і уламки його градом сиплються зі стріхи. У повітрі солома й сніг. Повз наші голови проносяться кулі.

— От дають, наволоч! — злісно озирається боець. — Такий драп улаштували . . і хоч тобі що! Не війна, а розправа. Я он кидався, кидався з тим вашим безногим. Чоловіка з двадцять ми затримали. Та врешті самі напоролися.

Я в якомусь душевному отупінні. Думки переплуталися. Запальна гарячковість не дає мені додуматися, як діяти ліпше. Я тільки відчуваю, що Юрась гине, що я не врятую його, не встигну. Мене кидає в жах від того внутрішнього хрипу, яким він заходиться. З рота йому все пузириться кривава піна, і мені здається, що він задихається. Я раз-пораз стримую ходу і незугарно підхоплюю його за голову, яка жажливо звалюється до-

долу. Юрась то стогне, то раптом замовкає, і мені здається: кінець!

У кінці тину ми продираємося крізь тугі, як дріт, гілляки вишняку на обніжку. Нова близька черга кладе нас у бур'ян. Як тільки вона минає, мій помічник схоплюється й одпихає мене від Юрася.

— Почекай! Давай я!

Довгий, рукатий і, видно, дужий, він одним махом бере на спину Юрася. Пригнувшись, широчезними кроками суне в сніг. Я озираюся — танки вже всі втягнулися в село. На схилі по той бік порожньо. Незабаром вони будуть тут.

— А ну, скоріше!

Обома руками спираючися на карабін, я біжу за чоловіком. Тепер мені куди легше, якби не нога...

— Дідько візьми! — каже він, незугарно обертаючися до мене під тягарем. — Вискочив без сорочки. З нею й усі документи накрилися. Далось ж, на холеру, заночувати в крайній хаті!

«Заночували! — механічно повторюю я, бо іншого й не чую. Інше не доходить до моєї свідомости. — Заночували. І проспали, прогавили все на світі...»

— А ви хто? — питаюся я ззаду.

— Я? Та старшина з ДОПу. Євсюков. Не чув такого? — питає він, широко ступаючи по снігу.

Хто його знає, може й чув. Справді, у ДОПі — не в батальйоні: там навіть сержанти відомі всій дивізії. Тільки тепер я вже не пригадую. Тепер це й не важливе. Я відкидаю геть жердину, яка заважає, і ми перелазимо в сусідній город. Попереду біжить Катя з німцем.

— Нічого! — заспокоює мене або, може, самого себе старшина. — Стримають! Повинні ж стримати! Що це за нелад такий!

Так, справді, нещастя, прокляття! Ну й село! Ну й ранок! Що тільки робиться! Душа горить болем і кривдою. Тільки що зробиш?

Раптом ми чуємо: Катя з німцем щось кричать нам і повертають поміж хатами до вулиці. Я ж зупиняюся: і слухом уловлюю на секунду, як десь недалеко за хатами гуркотить фурманка. У гromі вибухів ми не відразу почули її і, мабуть, спізналися. Старшина кидається бігом. Я знову відстаю. Ми перебігаємо закиданий соломною двір і вискакуємо на вулицю. Серединою дороги просто на нас шалено мчить чимось навантажена з халабудою фурманка.

— Стей! Стей! — кричу я з розпачем і лютістю, бо відчуваю, що це — остання наша можливість урятуватися. Другої вже не буде.

— Стей! — реве Євсюков. На мої руки він звалює з себе Юрася й кидається просто під копита коней. Але пара рижих, видно, наполохана не менше за людей, шалено проноситься повз нас. З-під копитів на мене летять шматки снігу. У возі ціла гора якихось клунків і зверху на них, як на возі з сіном, — боець. Другий на передку шалено поганяє коней.

— Стей! Хусаїнов, стей!

Старшина кидається навздогін. Підвода, повернувшись ледве не впоперек вулиці, зупиняється. До нього вже біжать Катя з німцем — їм ближче. Я з усієї сили тягну під пахви Юрася. Він і далі непритомний і страшенно важкий. Ноги мої грузнуть у м'якому, як пісок, перетертому колесами снігу — хочби встигнути! Ззаду нас прикриває поворот, на якому ми вночі зустріли недовірливого капітана. З того кінця вулиці ще не видно. Танки ще нас не бачать.

— Тр-р-рах! Тр-рах! Ців-в... Бах!

Це все ще там, за повортом, звідки, на наше щастя, вискочила ця фурманка. Але що це — здається, ми всі в неї не вліземо: стільки вантажу! Добре, хоч там якийсь знайомий старшини. Може, покладемо Юрася... Старшина підбігає до фурманки і хапається за віршовку, якою зв'язаний вантаж.

— Скидай ганчір'я! Звантажуй усе! Миттю!.. — задихано кричить він тому, на самому версі воза. Але той, видно, не поспішає розвантажуватися. Він ще нижче пригинається на своєму вантажі і штовхає погонича:

— Гони! Не можна скидай! Не дозволяв!

— Ти що, очумів? Поранені! — кричить старшина й зриває з воза віршовку. Два пакунки важко звалюються на дорогу, кілька їх кидає набік старшина. Боець на возі зривається на широко розставлені ноги.

— Нелзя! Я отвечал! Я распіска давал!

Він зверху ногою штовхає старшину в плече. Той, одначе, хапає його за ваялюк і з силою тягне вниз.

— Дурню! Геть звідсіля!

Хусаїнов, незграбно вигнувшись, падає з воза задом у сніг. Старшина в одну мить зіскакує на підводу і починає шалено скидати все на землю.

— До чортової матері! Люди гинуть! — кричить він на возі й повертається до погонича, який перелякано тримає коней. — А ну, скидай швидше!

Я з усієї сили тягну Юрася і пристрасно сподіваюся на уда-

чу: а ну ж устигнемо? Устигнемо! Біля підводи вже Катя з німцем, вони притягають туди літуна і, посадивши його на сніг, так само починають скидати з фурманки важкі пакунки. Тепер мені видно, це ватянки, певно з якогось складу ОВС.

Хусаїнов тим часом пружко підводиться з землі. Щось дико закричавши, хапається за карабін, який висить у нього за плечем. Він зриває його через голову й відскакує на крок. Тієї ж миті гримить постріл. Схопившись за руку нижче ліктя, старшина на возі спантеличено випростовується. З пальців на пакунки капає кров.

— Ох ти, гад! — після секундного збентеження визвірюється він на Хусаїнова. — Ти так? Так, наволоч?!

— Стійте! Чекайте! Що ви робите! — кричу я. До Хусаїнова, просто на його гвинтівку кидається Катя. Але він ухиляється.

— Стрелял вас буду! Убивал буду. Я расписка давал. Приказ бірал! — у роз'юшеному гніві кричить Хусаїнов, знову клацаючи замком. Старшина, однак, хутчіше за нього натискає гашетку автомата і просто з грудей б'є коротенькою, на три кулі чергою. Хусаїнов змахує, ніби прикриваючися, руками і падає.

— Дурень! Ідіот! Гад! — кричить на возі старшина.

Я опускаю Юрася на сніг — Боже ти мій, що це робиться! Що твориться! Пощо так? Але моя розгубленість тут таки й зникає, зовсім близько вибухає набій. — Тр-рах! — кавалки глини з курявою обсипають усю дорогу. Ззаду одним рогом осідає в сніг мазанка, що стояла на повороті. Але це не міна — це вже танки. Видно, підходять. Скоро всиплють і нам.

Вибух нас протвережує. Я підхоплюю Юрася. Від воза до мене кидаються Катя з німцем. На обличчі в Каті відчай і рішучість. Волосся вибилося з-під шапки, кожушок розхристаний. Німець напружений і мовчазний, він здається, весь заглибився в слух. Мабуть, його увага не тут, а десь далеко, можливо, там, де бій. Прислухається до своїх чи що? Але тепер дідько з ним, тепер аби скоріше!

— Швидше! — кричить з підводи старшина.

На ній уже майже порожньо, на дні корчиться літун. Ми вкладаємо туди Юрася, слідом увалююся я. Катя скаче вже на ходу. Погонич безжалісно лупить коней. Фурманка здригається, я ледве утримуюся в задку, озираюся — з-за повороту позиціо нікого. Невже вирвемося?

І раптом попереду тріск, вогонь і грім. Хмара землі зі снігом скидається до неба, і ми влітаємо в це пекло диму, землі й снігу. Коні кидаються набік, фурманка жахливо хилиться. Хоча б не вилетіти, я обіруч чіпляюся за її краї. Побіч розпачливо лається Катя:

— Звертай! Звертай убік!.. Роззяво!..

Погонич, ледве не вскочивши з кіньми в глибочезну вирву,

якось оминає її. Здається, пронесло! Ми вириваємося з вибуху, фурманка вирівнюється, коні кидаються чвалом. Але тут таки під колесами тріск — щось поламалося. Це ми налетіли на розбиту вибухом порожню підводу. У оглоблях розпластався на снігу кінь. Під черевом ручай крові. Недалеко під плотом нерухома постать солдата в пом'ятій задертій шинелі.

Я хапаюся за Юрася, оглядаю наших. Здається, обійшлося — всі цілі. Тільки старшина чомусь не у возі, а біжить за фурманкою. Разом з німцем вони хапаються за перекладину ззаду й розгонисто біжать за возом. З пальців старшини на полу моєї шинелі тече кров.

Фурманка шалено кидається по вибоях, я однією рукою притримую Юрася, другою напружено тримаюся за край дошки — щоб не вивалитися . . .

Крізь вибухи й густе вівкання куль ми прориваємося на околицю. Далі за греблею — широка балка-улоговина. Сніг унизу стоптаний десятками ніг людей і коней, колесами фурманок, машин. Усі з цього села пошибували туди. Ми, напевно, останні. На греблі покинутий ЗІС з розчиненими дверцятами кабіни. Він низько осів на прострелених шинах, кособочиться розбитий кузов.

Фурманка наша повертає з вулиці в балку. Трясовиця ще збільшується. Я вже хапаюся за борти обома руками.

— Ой! Ой! Стійте! Не можу! Що ж це робиться! — ячить загорнутий у кожухок лігун. Катя мовчки притримує його забинтовану голову, щоб не билася об дошки передка. Ззаду мокрі обличчя німця й старшини. Вони біжать за фурманкою. Євсюков, видно, все ще не може заспокоїтися від своєї сутички на вулиці й осатаніло лається:

— Дурень набитий! Обармот! Загрожує!.. За купу вошивого шмаття. От гад! Служняний остолоп! Ліпше б уже недотепа, але з головою!..

Справді, це жахливе: свій — свого! За що, подумати тільки! Добре ще, що трапив у руку. Рана в старшини, здається, не страшна, і крові не так уже й багато.

Люди групами й поодинокі біжать балкою. Кінних уже не видно. Далеко попереду зникають за поворотом фурманки. Багато кого ми вже й обганяємо. Уже ми — не найостанніші. З'являється надія — дивись, вирвемося. Я нахилиюся до Юрася. Шинеля на ньому закривавлена, мабуть, збилася пов'язка. Він і далі мовчить, зуби міцно стиснуті. Ех, Юрасю! Тримайся, брате, якнебудь бадьорися, терпи! — молю я в думках, ледве сам тримаючися в фурманці. І в цю мить над нашими головами розмашисто блискає перший вогнистий спалах. Ми мимоволі вгинаємося, — далеко попереду злітає вгору стовп снігового пилу. Це болванка.

Ми всі, як на команду, озираємося. Так і є — танки вже вий-

шли на околицю. На греблі коло ЗІСа з-за крайніх хат їх виповзає з десяток. Декотрі зупиняються, блискають вогниками з димом і хутко прямують у балку, слідом за нами.

— Тр-рах! Трах! — рве ззаду й збоку.

Над нами в повітрі пролітає набій. Його розгонистий фуркіт кладе нас у фурманці. Попереду, на схилі балки, виростає гарний клубково-пухнастий вибух. Ззаду у сніговому просторі густо розсипається кулеметна тріскотня.

— Гони! — кричить Катя. — Гони ти, роззяво!

Погонич підводиться на передку і з-за плеча лупить палицею коней. Вони всі в милі і мчать так, що, здається, рознесуть фурманку. Ми наздоганяємо кількох бійців у розхристаних шинелях, без ременів. Один, молоденький, без шапки, із стриженою під нульку головою, на бігу пробує причепитися до фурманки. Старшина гонить його:

— Куди? Куди сунеш? ! Тут поранені!

Хлопець з розпачем в очах збочує і якийсь час хакає побіч. Я чекаю нового вибуху. Справді, скільки можна проїхати на прицілі у танків? Бодай би вони не зупинялися — з ходу ще, може, не вцілять. Алеж доженуть. Холера б його забрала — де ж тоді вихід?

Так, це жахливе! «Гони, брате, гони!» — німо благаю я погонича, та він і сам гонить, ліпше не треба. Тільки чи надовго? Попереду, здається, поворот. От би встигнути до нього!

А кулеметна тріскотня все ближчає.

Тут уже багато бійців — мовчазні, задихані, розчервонілі, зі страхом у розширених очах. Ними ніхто не командує. Це тили — обозники, кладовщики, їздові, техніки... Багатьом така колотнеча, видно, новина: до вогню вони не звичні. Я знаю, єдине, що тепер панує над їх почуттями — це влада страху. Засіб до порятунку в них тепер — ноги. Тільки цей засіб не найліпший. Радше невпаки. Це безвихідь.

Старшина люто лається.

— Стійте, розтаку вашу неладну! Куди вас несе! Роздушять. розстріляють, як зайців. Стійте! Зупиніться!

Люди оглядаються на крик, але не зупиняються. Незнайома людина в куртці — для них не начальство. Тим часом понад самою підводою знову хуркоче. За півсотні кроків попереду вибух. Коні спинаються дуба й кидаються вбік. Нас обсіпає снігом. Фурманка ледве не перевертається. Здається, вона от-от перекинеться на схилі. Якимось чудом ми не потрапляємо в засипану снігом яму.

І раптом зовсім побіч на схилі я бачу знайомого в кожушку й чорній кубанці. Одна рука під полою: напевно, поранена. Порожній рукав метиляється на вітрі. Це Сахно. Він озиррається

на нас, обличчя його розгублене й спітніле. На чолі прилипло чорне пасмо волосся, рот широко розкритий.

— Ей, хлоп'ята! Почекайте!

— Притримай! — кидає погоничеві Катя.

Коні трошки стихують біг. Сахно знесилено підбігає, а в мене стискається серце: пощо він тут? Однак капітан, притримуючи на голові кубанку, незручно падає у віз. Він поранений, і в глибині мого почуття мимоволі спалахує злорадство: ага, допекло! Це йому не протоколи писати!

Погонич гонить коней. Фурманка сильно підскакує на присипаному снігом грудді. Десь позаду гахають підряд два вибухи. Старшина лається.

— Що тільки діється, га? І де начальство? Проспали до чортової матері весь Кіровоград!

Сахно у возі відсапується, раз-пораз заклопотано озирається, але мовчить. Старшина лютує дедалі більше.

— Розвідка — лихо її матері, шнапсу, видно, надудлилася! З радості! Що ж: ударили, прорвалися, пішли геть як добре! Давай нагороди виписувати. Відомо ж, аби попереду все по графіку, а тут що робиться — плювати!

У хижих очах Сахна спалахує суворість. Недобрим поглядом він оглядає старшину, але той умисне цього не помічає. Здається, старшина може сказати й більше, і не тільки такому начальству, як цей капітан. Він справляє враження сильного в усіх відношеннях. Такі завжди подобаються, особливо на війні. З ними надійно.

Трясовиця тим часом робиться нестерпною. Здається, розвалиться фурманка. Літун під ковшком кричить:

— Сестро! Не можу я! Стійте! Зупиніть коней! .. Я не можу...

З передка у злій нестямі озирається Катя.

— Змовкни! Змовкни зараз же! Чого стогнеш! Не можеш — злазь до чортової матері!

— Болить! Болить же... О-о-о-о...

— Терпи!

Ми злітаємо на узгір'я. За ним спуск, там нас уже не дістати. Ну, ще хвилинку, півхвилинки... Від напруження я впиваюся зубами в губу, ніби так легше. Ще трошки... І тут...

— Тр-р-рах! І-ю-ю-ю-ю...

Що це? .. Чому це? .. — бентежить мене думка. Фурманка злітає передком угору, віз перекошується. Якась сила викидає мене геть і болоче кидає головою в сніг. Побіч, прооравши борозну в снігу, сунеться ріг фурманки. Здається роздушить. Але раптом спиняється біля самого мого плеча.

Я тут таки схоплююся, відчувши себе на краю загибелі. На руках і колінах відскакую геть. Фурманка перевернута набік. Хтось відчайдушно лається. Катя підхоплює літуна. Один кінь,

приклякнувши на передні ноги, б'ється головою об сніг. Другий смикає фурманку набік. Його хапає за оброть старшина.

Але, здається, я цілий і, зірвавшись, кидаюся до поваленої набік підводи. Юрась, зсунувшись на край, якимось чудом тримається там. Однак мене випереджає німець. Плечем він сильно піддає знизу і перехиляє підводу на колеса. Попереду крик Сахна:

— Ріж посторонки! Посторонки!!!

Старшина хапається за посторонки, а Сахно увалюється в підводу. Німець уже звивається біля Каті. Удвох вони через борт втягають у фурманку літуна. На снігу збоку лежить погонич. Голова в нього... Зрештою, голови нема, замість неї одне страхіття. Ліпше туди не дивитися. Старшина чимось перерізає пару товстих посторонків і періщить мотузком коня. Останнього нашого коня, який змороно смикає фурманку. Другий знеможено гребеться на снігу. Йому вже не встати.

— Швидше! Швидше!

Я не знаю, чи це кричить хтось, чи це, може, рветься з моєї душі. Я тільки кожною частиною тіла відчуваю, що треба скоріше, бо ось-ось уріжуть — танки вже наздоганяють. Над балкою гук і брязкіт. Гахають вибухи, і танкові кулемети захлинаються вогненною люттю. Навколо крики й лайка. Ні, це не бій — це знищення. До нас підбігає якийсь сержант у сорочці, без шинелі. Його груди з орденами Слави густо залиті кров'ю. Він задихано хрипить і мовчки валиться в підводу — я ледве встигаю затулити Юрася.

Але врешті ми за пагорбом. Тут уже не поцілять. Попереду, в балці, за півкілометра село. Засніжені мазанки, плоти, ранкові димки з коминів. І там — дорога. Тут уже бігунів більше. Вони, певно, думають, що в селі порятунок, і чухрають туди з усіх сил. Але я відразу зауважую, що в селі порожньо. Організованої оборони тут так само нема, тут взагалі вже мало хто й є. Видно, піддавшись паніці, дряпонули й тугешні. А дорога лишилася — добре впорядковане шосе, мабуть, з Кіровограду. Захоплять і перетнуть — буде велика біда...

Перехилена набік, ризикуючи перекинутися, фурманка котиться по снігу. До нас біжать люди. Хтось знову увалюється у віз, кілька поранених хапаються за борти. Літній боець, у розхристаній шинелі, знесило трухикаючи побіч, глухо й мовчки плаче без сліз. Його щетинисте підборіддя нервово смикається. Старшина, не перестаючи, лупить коника. Ми минемо одну групу і кількох одинаків, і ще, мабуть, чоловіка з десять. І тоді Сахно рішуче зіскакує на сніг.

— А ну, стій! Стій! — кричить він на бійців і витягає з кобури пістоль. — Назад! Постріляю всіх, як псів! Назад!

Кинувши віжки Каті, зіскакує з підводи й старшина. Він

так само починає кричати «Стій!», когось доганяє і в карк пхає до капітана. Геть далі схилом біжить кілька чоловіка, і він, не цілячися, бахає туди з пістоля. Утікачі спочатку зупиняються, потім, розсипавшись, ідуть униз. Біля старшини набирається з пару десятків випадкових людей.

— На горб! Марш на горб! — кричить Сахно і показує в поле рукою.

Від групи відокремлюється старшина.

— Братва, а ну бігом! У кого гранати — до мене! Ми їм покажемо, де раки зимують!

Зморено й не дуже рішуче вони біжать на пагорб. Сахно ще когось зупиняє і гонить за всіма. Когось б'є колодкою пістоля по карку. Що ж, може так і треба. Сподіватися тепер нема на кого. Тільки на самого себе.

У якомусь несвідомому пориві я так само зіскакую з підводи. Зіскакую й присідаю на одну ногу. Мабуть, все таки поспішив. Але дідько з ним. Гинути так гинути — на полі бою. На мое місце зараз же хтось злазить.

Я шкутильгаю в степ. Ззаду, віддаляючися, гуркоче фурманка, але я не озираюся. Я знаю — нам уже не зустрітися.

Тільки геть одійшовши, я кидаю короткий погляд назад. Поблизу нікого. Фурманка далеко внизу в'їжджає в село. Але де Сахно?

Капітана ніде не видно. Попереду його нема, а ззаду... А ззаду на фурманці чорніє знайома кубанка.

Чомусь мені робиться до болю кривдно. Я не розумію, чому. Але це підло. Хіба так можна?

Тим часом невелика група старшини з поспіхом розбігається лавою. Тоді, давлячися кривою, я знімаю з-за спини карабін і виходжу на пагорб.

19

Одначе досить.

Нам приносять вечерю й обід — на сьогодні все разом. Немолода повнувата кельнерка в наколці ставить дві тарілки з біфштексом і по оселедцю з цибулею. Я, засмучений спогадами, поглядаю на її спритні руки й думаю, що так можна здуріти. Згадувати все це не багато легше, ніж колись було переживати. Усі страждання відновлюються. Зрештою, воно й зрозуміле: дуже вже багато нервів і сил воно мені коштувало.

Мій сусіда похвавлюється. Відкладає газету й задоволено присувається до столу. Перш за все бере кругленьку карафку і наливає дві чарки.

— Ну що ж! Спорбуємо . . . До речі, я й не знаю, як вас величати, — каже він, затримуючи підняту чарку. Я задумано беру свою.

— Васілевіч.

— Васілевіч? Білоруське прізвище. А я Горбатюк. Павло Іванович.

З-під лоба я пронизливо дивлюся йому просто в очі. Ні, дідько його заberi, для Сахна він надто впевнено поводитьсь. Здається, я марно наробив цього всього клопоту. Він кидає на мене короткий, зовсім приятельський погляд.

— Ну, будьмо здорові!

І з стриманою насолодою випиває. Хакнувши, бере виделку. Я тримаю свою чарку в руці. Щоб пити за здоров'я, треба його мати. Інакше це порожній і формальний тост. У мене, одначе, є інший. Я буду пити не «за». Я вип'ю «проти». Проти всього, що привело мене сюди. Щоб з ним не мати більше діла.

Ми починаємо мовчазно, зосереджено їсти. Я вже одначе перехотів їсти і без великої охоти вибираю з оселедця кільця цибулі. І ще я поглядаю на наших сусідів. Вони за спиною Горбатюка (якщо він справді Горбатюк). За двома зсунутими столами четверо хлопців і троє дівчат п'ють шампанське. Одна, що сидить у дальшому кінці столу, маленька, жвава, гарненька. Вона вся чорненька, і плаття, і брови, і купка вільно розпущеного волосся. Ні однієї секунди їй не сидиться спокійно: сміється, сплескує руками, щось намагається довести друзям. Очі її так і горять захопленням. На неї скеровані погляди всіх чотирьох хлопців. Та й дві бльондинки раз-пораз зупиняють на ній свої підведені чорним очі.

— Ви ювовали? — ні з того, ні з цього просто «в лоб» питаюся я в Горбатюка. Той з гідністю випростується в кріслі.

— А як же! Усю війну. На Західньому, а пізніше на Другому Білоруському.

— А на Другому Українському не були?

— Українському? Ні, не був. На Україні, на жаль, не доводилося. Більше в Білорусі. У Польщі. Берлін брав. Там була баталія!

Він енергійно й зо смаком працює міцними квадративими щелепами. І знову той самий спокій, трохи навіть гоноровий тон — брав Берлін! Ні, певно, я круглий дурень. Ідіот. Ледве не наробив свинства. І все тому, що за двадцять років не забув про те кляте минуле. Чи не ліпше махнути на нього? Як інші.

Якби ж можна . . .

Горбатюк тим часом відсуває порожню тарілку і знову підносять карафку.

— Ну, то що? По другій? За перемогу.

Пригадав! Після свого дорогого здоров'я він п'є за перемогу. Теж вояка! На цей раз він простягає руку і ми цокаємося. Горбатюк одразу перекидає чарку в рот. Я нерішуче тримаю свою в руці. З-за сусіднього столу, хитро й беззвучно сміючися всім обличчям, доторкається губами до келиха чорнушки. Її товариство за столом вибухає реготом.

— Ерно, чудово!

— Дороженька, твою лапку!

Плечистий блондин у сірій з кишнями сорочці схиляється над її рукою. Горбатюк озирається й багатозначно киває головою.

— Білоруські дармоїди?

Я не відповідаю. Посуд на столі відбиває мерехтіння рестораних вогнів. Побіч, біля свого столика в пристінку, брязкає виделками кельнерка. У залі — приглушений гомін. Добре, що вокзальні ресторани ще обходяться без оркестр. А то розкололася б голова.

Тим часом Горбатюк береться за ніж і виделку.

— Ви офіцер? — питаюся я.

— Івардії майор запасу.

Він відрізає шматок біфштекса і відправляє його в рот. Майор? Може бути. Звичайно, після капітана — майор. Коли справді не Сахно, то, мабуть, якийсь командир батальйону. А (може політпрацівник? Чи помпотех? Коли, скажемо, танкіст. Коли танкіст — я йому зізнаюся у всьому і попрошу вибачення. Перед танкістом я зніму шапку.

20

З пагорба дванадцять німецьких танків видно, як на долоні. Звувивши інтервали, вони всі вряд повзуть по широкій розлеглості балки-видолинка. Правда, повзуть обережно, видно, не поспішаючи душити гусеницями втікачів — вони їх нищать вогнем. Глибинний нутрянний гул, усе міцніючи, пливе над землею.

На фланг я вже не біжу. Пригнувшись, входжу в лаву, де вона трохи рідша, і падаю в сніг. Сніг тут не глибокий, навколо стирчить сіре бадилля бур'яну. Праворуч від мене ворушить цівкою хтось у кожушку — чи не командир який? Але він не командує. Тепер він, як і всі, рядовий у цій лаві старшини Євсюкова. По другий бік від мене швидко мотиться в снігу довгоногий боєць у коротенькій шинельці. Над засніженим морозним степом блищить у смузі невисоке зимове сонце.

Здається, ми всі загинемо. Щоб ствердити це, не треба бути прозорливцем — вистачає поглянути неперед. І по суті так не-

доречно! Потім загине Юрась, Катя. Навряд чи врятується й Сахно. Можна вважати, що кожен з нас один для одного — вже не існує. Я для Юрася — він для мене. Лишаються хвилини. Останні мої хвилини. Це самотнє передчуття раптом згонить недалекий крик. Це в лаві підводиться на коліна старшина. Його темну куртку десантника здалеку видно на засніженому полі.

— Вогонь! Якого дідька лежати! Вогонь!

Так, звичайно, треба вогню. Інакше чим ми можемо стримати ці танки? Лише що ми зробимо їм нашим вогнем? Бодай би пара ПТР. Та якби гранати...

З лави рідко й безладно починають бахкати гвинтівки. Хтось пускає довгу чергу з автомата. Танки, напевно, покищо нас не бачать. Я лежу в якомусь задубінні, увібравши руки в мокрі рукави шинелі. Мерзнуть пальці. До самого коліна горить, ние нога. У моєму карабіні лише п'ять патронів, і я випущу їх, коли танки підійдуть ближче. Бодай поцілити б хоч у якийсь триплекс...

Танки хутко сунуться все ближче. У балці тяжкий гук моторів, приглушене скрекотання гусениць. Утікачів перед нами вже не видно — живі всі за поворотом. На широкому безладному шляху, стоптаному množеством ніг, — кілька трупів, розбита фурманка, ближче — наш, напевно, сконалий кінь. Раптом хтось там оживає і починає видряпуватися з-під самих танків. Знеможено волочить по снігу, видно, перебиті ноги. Відразу ж з переднього танка спалахує вогниста блискавка, і чоловік назавжди випростується на снігу.

— Вогонь! Вогонь!.. — кричить Євсюков.

Я кладу на долоню карабін і прицілююся. Приклад туго б'є в плече, і мені шкода марно витраченого патрона. Мабуть, незабаром він мені ще й як став би в пригоді! Повільно починаю цілитися знову. І тут з громом вибухає поруч. Погляд втрачає ціль, мене вкриває смородом і снігом. На вибух я не оглядаюся — я тільки відчуваю: ну, от і побачили! Тепер тримайся! Тепер дадуть жару.

Але що це? Побіч на снігу через балку, ніби порвавшись, мерехтить червона нитка. Раз, другий. І над одним танком на пагорбі звивається димок. Я кидаю погляд на сусіду в козушку. Так і є — це він б'є трасуючими. Тільки чому дим? Невже підпалив?

— Тр-р-рах! Тр-р-рах!

Рве з недолетом перед лавою. На кілька секунд танки зникають за снігово-земляною хмарою вибухів. Я тицькаюся обличчям униз. Навколо шастають шматки землі, і коли вітер зганяє з вивр дим, попереду — незрозуміло радісне чудо: один танк горить!

Просто не віряться, але так. Танкісти з нього вже повискакували. У борту й у вежі відкриті люки, зад весь у вогні. Два сусідні до нього танки зупиняються. Пагорб відгукується тріскучою вогневою люттю.

— По бочках вогонь! По бочках! — кризь гул і грюкіт проривається здаля крик Євсюкова. І тут тільки я розумію: на танках бочки з паливом. Тому й таке щастя.

Я прицілююся в один з ближчих до нас танків, який важко повертає свої широкі груди на наш пагорб. Здається, у нього на боці щось маячить. Бочки чи ні, звідси не роздивився. І я з поспіхом стріляю збоку на це щось, поки його не закрила вежа. Тільки знаку від мого пострілу ніякого — ні вогню, ні диму. А побіч ще й ще блимають трасуючі сусіди в кожушку.

Той, задній, уже палає. Червоні пасма вогню шугають на вітрі, і чорний хвіст диму розмашисто стелеться над степом. Інші покинули його, обійшли і поспішно розвертаються вниз на наш пагорб. Повітря над лавою туго нижуть їх густі, наугад пущені черги.

«Ні, це вам не в балці! Це вам не в балці!» — кричить у мені злий голос. Недавня паніка зникає. Я вже готовий битися. Я навіть хочу, щоб вони скорше підійшли. Дивне, незрозуміле бажання! Але однаково я хочу. Мене розпинає запал і злорадність. І мабуть, тільки тому, що горить їх підпалений кулею танк. Решта ж одинадцять сунуться ближче. Незабаром нам буде туго.

Але хай!

Лава дружно бахкає, стрекоче, грюкає безладними пострілами. Уперто б'є трасуючими сусіда. Я приглядаюся до його гвинтівки, і в мене виникає здогад, що вона трофейна, як і мій карабін. З цього народжується інша думка. Я підхоплююся з свого місця і на колінах і руках кидаюся в сніг. Ззаду знов близько гахає. Земля під мною пружко здригається, уламки з виском розпорюють небо. Я підгрібаюся до чоловіка в кожушку.

— Якби патрончиків? Хоч обойму, га?

Чоловік, не зважаючи на мене, зосереджено цілиться й стріляє. Опісля рвучко хапається за ручку замка. Він уже немолодий, з сивими скронями. Під білим коміром кожушка видно червоний кант кітеля — значить, командир.

— Нема патронів, — хрипить він прокуреним шепелявим голосом, який мені здається знайомим. Та це ж наш учорашній знайомий — капітан, який у селі розвантажував «студбекери». От тобі й ДОП! Не послухав тоді, а тепер притиснуло. У його відтопиреній кишені тирчать кольорові кінчики патронів. А от не дає...

Мене опановує злість. Так і кортить вилаяти його, але тепер не до цього.

— Хоч одну обойму! — роздратовано прошу я. Капітан обертається від карабіна.

— Та ну, котися звідціля! Не демаскуй!

Він коротко зиркає на мене, і я вперше бачу його наполохане обличчя, метушливі очі, роззявлений рот — він явно боїться. Як же це він підбив тоді танк? Боячися? Всупереч страхові? Але й я, мабуть, такий. Тільки я не бачу себе. Усі ми тут не в ліпшому вигляді, і не диво. Вилаявшись з розпачу, я гребуся на своє місце. Але не проповзаю й половини шляху, як ззаду люто розпанахується земля, мене оглушує. Одночасно щось боляче б'є мене по бедру й карку. Правда, в секундній ясності я відчуваю: це не уламок — це груддя. Крутнувшись на снігу, зараз же озираюся — навздогін шугає тугий, запаморочливий клуб диму. Секунд п'ять капітана зовсім не видно, потім через дим унизу починає краями окреслюватися вирва. Одна порожня, свіжа, в куряві вирва і більше нічого. Розгрібаючи руками сніг, я кидаюся до неї. Там тепер сховище, а може й порятунок. Я вже знаю: другий раз у те саме місце набої не влучають.

М'яка й тепла вирва ховає мене від вогню. Правда, тут міцно смердить тротилом і не глибоко, не більше, ніж на одного. Але кулям мене не дістати. Капітана ніде нема. І нічого від нього тут нема. Навіть дивно! Але ось під боком у мене щось муляє, я мацаю рукою — це закопчений приклад карабіна з обірваним ременем. І все. Одикаю уламок геть. І тоді бачу щось безглузде на віддалі. Поколошмачений, вивернутий вовною наверх кожушок з шматками портупей. Біля нього щось залите кров'ю. Кров і навколо, на перемішаному з землею снігу. Ех, капітане, капітане!.. Але патрони! Ця думка надає мені раптової жвавости. Озираючися на танки, я вискакую з вирви. Низько пригнувшись, скачу до закривавлених решток людини, від яких на морозі виразно підноситься пара. Затамувавши гидливість, лихоманково перебираю лахміття одягу. У дірявій кишені справді дві обойми бронейніх патронів. Одна, правда, вже розпочата, але Бог з нею. Побіч у рукаві кожушка одірвана капітанова рука. Воскового кольору пальці повільно розтопірюються й завмирають. Я хапаю патрони й кидаюся до вирви.

«Ну, гади, тепер ідіть! Тепер ми подірвимо ваші бочки!» — думаю я, засуваючи в магазин патрони. Тим більше, що танки вже підійшли ближче, тепер уже можна вибирати, куди цілитися.

Тільки чомусь вони не йдуть. Вони стали всі вряд метрів за чотириста від лави і скеровують на пагорб свої гармати. Я примощуюся на краю вирви і не встигаю ще зміркувати, як бути далі, як пагорб на всю глибину стресається від кількох вибухів. Над головами фуркочуть уламки. Повітря пашисть сірчаною гіркотою тротилу. Я притискаюся до м'якого, побитого уламками

боку вирви, втягаю в плечі голову. Танки починають суцільний вогонь з гармат.

— Тр-рах! Тр-р-р-р-рах!.. Трах... рах!

Ого, собаки, це дають! Пагорб вкривається пилюкою, в повітрі густий туман вибухів. Засніжена земля хутко чорніє від безлічі віспин-вирв. Я бачу, як на тому фланзі хтось перебігає. Але не зрозумієш, куди — назад чи у вирву. Тепер некопанам — лихо.

Я стріляю. Правда, користи від цього покищо ніякої. Попереду тільки мигає блискавка і більше нічого. Куди трапляють кулі, не зрозумієш. На танках коли й є бочки, так вони вже всі прикриті вежами. Тепер їх не візьмеш — це не збоку. Бити ж у броню — це марна справа.

І тут гахає зовсім поруч мене. Мене знову глушить, ніби затикає ватою вуха. Зверху сиплеться, сиплеться без кінця. Полою шинелі я прикриваю карабін і скулююся у вирві. Рве ще й ще. При кожному вибухові тіло мимоволі туго, до болю стискається. Але треба подивитися, де танки. Виявляється, вони не поспішають. Після першого дружного натиску їх стрілянина проріджується. Рідшають і вибухи. Тепер вони б'ють з прицілом. Сволота! Що роблять! Постріл — вибух, і одного бійця в нашій лаві нема. Потім вибух на місці другого. Оце тактика! Такої я ще не бачив. Вони вибивають нас поодиноці. На місцях бійців у лаві ряд чорних вирв. Так нас не надовго вистачить.

Хоча б пощастило поцілити в триплекс! Засліпити котрийсь танк! Я знову прикладаюся і стріляю в ковпак перископа, що ледве маячить на пласкій вежі. Тільки не віцілиш — далеко... Хапаюся за рукоять, щоб перезарядити, як раптом щось розмашисто стьобає по обличчю, заляпує очі, рот... Витершися рукавом, бачу — за два кроки попереду стирчить набій. Рвоне! Я скорчуюсь у вирві, прикриваючи голову. Але за секунду розумію: не рвоне, це болванка. Вони вже б'ють по нас і болванками!

Пересидівши з півхвилини, я знову обережно висовуюся з вирви. Не важко відгадати, котрий з танків стріляв на мене болванкою. Він он недалеко від того, що догоряє позаду. Мені добре видно чорне очко його гармати. Вона скерована сюди. Значить, стрілятиме ще. Бодай би не розривним. Але що робити? Я прицілююся в це очко, думаючи, може, дістану кого через гармату. Може ж так статися, коли перезаряджають і замок відкритий. Це, відомо, малоймовірно, але іншої можливості в мене немає. Я вельми старанно цілюся, тепер я не можу промахнутися. Однак ще не встигаю натиснути гашетку, як ззаду, тяжко дихаючи, хтось увальнюється у вирву. Постріл відбувається передчасно, і я відчуваю — не поцілив.

Я підбираю ноги й озираюся. У вирві молодий боець з замурованим землею обличчям і в шоломі, який сповз йому на самі очі.

Один рукав його шинелі прорваний і в крові. Я думаю, хлопець попросить перев'язати.

— Ху, добіг! — задихано каже він, зиркаючи очима на мої погони. — Я ось, якби чимнебудь зв'язати...

З-за пазухи на полу шинелі він викладає кілька гранат. Це «лімонки». Я дивлюся на них і не тямлю: нащо їх зв'язати. Звичайно зв'язують РГД, коли кидають під танки. А «лімонки»? Всього три, та й ті невідомо як з'єднати докупи.

— Я й сам би, та ось! — ворушить закривавленою без рукавиці лівою рукою. — Однією не впораюся.

— А кинеш? — недовірливо питаю я.

Хлопець зводить на мене свої вперті очі.

— Кину. Права ж — ось! Хай підійдуть.

— Справді, може й варто поспробувати. Тільки чим їх зв'язати докупи?

— А ось, може обмоткою? — підказує хлопець.

— Давай.

Ми хутко розкручуємо з його ноги зелену коряву обмотку. Відклавши карабін, я якось зав'язую в неї три гранати. На одній вишкрябане чимось гострим: «Коваль М.»

Побіч знову гахає, на голови сиплеться сніг. Я поглядаю на лаву — мабуть, скоро тут нікого вже й не лишиться. Тоді вони, розуміється, й підуть. А так пощо їм ризикувати?

— А ви, мабуть, снайпер? — каже хлопець. Я озирваюся, і він киває головою на танки. — Добре його! Бронебойним, еге?

— То не я.

— Та ну! Я ж бачив, — з нервовою впертістю перечить Коваль, скорчившись на дні ями. Він молодий і якийсь дуже затятий в наївності свого наміру. Мене це починає дратувати.

— Ти от що, — з прикрістю кидаю я, — Гони ліпше в тил. Поранений... Нічого тут огинатися.

Хлопець невдоволено поглядає на мене чистими, але злими очима.

— Ні. Я підорву хоч одного гада.

— Підірвеш! Ось зараз як уріже — сам спершу підірвешся!

— Та йди!

Боець недовірливо виглядає з вирви. Здається, він справді наважився своїми «лімонками» підірвати танк.

Так, вони ріжуть. Вони вочевидки вибивають нашу лаву. Б'ють болванками й розривними. Для кожного — персональний набій. Чи не забагато гонору! Мабуть, набоїв у них багато, от вони й мстяться за спалений танк. Капітана давно нема, а танк, ним підпалений, усе ще горить.

— Тр-рах!

Ми обидва разом вгинаємося, стукнувшись у вирві головами. Вибух огортає плечі хвилею землі й снігу. Це, здається, по нас.

Але вирва рятує. Хлопець підносить обличчя й поглядає на мене. У його очах, одначе, ні крапельки страху. Тільки настороженість і безрадісна вперта терплячість.

— Ти давно такий герой?

— Що? — не розуміє хлопець.

— Ну, сміливий такий давно? — кричу я через грім вибухів.

— Я злий. А не сміливий.

— Злий?

— Ну, бо нелад! . .

Неорганізованість, нелад — це факт. Відбили половину України, прорвали фронт, оточили Кіровоград. А тут ось неув'язка.

Ми витрушуємо з-за ковнірів сніг і землю, і я думаю, чи не занадто вони вже витратилися на нас? Два набойі на одну ціль. Хоч третій, мабуть, буде вже останній. Ідіотське все ж становище — чекати загибелі в такій безпорадності. У болючому безвихідному напруженні з'являється бажання, щоб танки рушили з місця, хай пішли хоч назад, хоч уперед, аби тільки припинили свій вогонь. З часом я так само починаю поглядати на сіру обмотку, у якій зав'язані три «лімонки».

І тоді невиразним бічним поглядом я помічаю над степом трасер. Ні, це не куля. Червона вогненна зірочка, спалахнувши на вежі танка, широко скаче в небо. Я озираюся на село — у вишняку біля крайньої хати стоїть «тридцятьчвірка». Звідки вона взялася? І друга виповзає з подвір'я і зупиняється за плотом. Переводжу погляд на вулицю — і там, за мазанками й вишняками, ворухається сірі, в облізлому зимовому камуфляжі, танки. Видно, вони щойно надійшли. Це наші танки, їх не дуже багато, але вони підмога, порятунок, з ними вже нам легше. «Ага, не подобається!» — кричу я. Той німецький танк, по якому втяв набій, завовтузився на місці і з поспіхом повертає вежу. Ще одна блискавка мигає через край пагорба над балкою, але не трапляє. Бронєбійний кидає шматки снігу на борт рябого танка. Потім, відскочивши, рикошетом б'є у сніг ще раз і зникає. Але тут миготять нові трасери. Село починає гарячу гарматну стрілянину, і вона нам тепер така мила!

З лави вже ніхто не біжить униз, до хат. Хтось схоплюється й падає, мигнувши серед закопченої, перемішаної зі снігом землі, мабуть, ховається у вирві. Чи не відхід? Здається, так і є. Я незабаром бачу на снігу знайому постать у куртці. Це Євсюков. Він біжить між вирвами і махає іншим рукою: назад!

А німецькі танки на схилі балки, тривожно заворушившись, заднім ходом так само дають назад. Вибухи на нашому пагорбі майже одночасно затихають. Весь свій вогонь німці переносять на село. Через наші голови з двох боків шугають трасери. Фурк-фурк! — ледве не збивають голів болванки. Але з балки танки

не відходять, вони перешиковуюються і беруть праворуч, обіч села. І ми нічим не можемо їм перешкодити — там ми безсилі.

Що робити далі? Може, тепер ми тут і не потрібні? Справді, треба відходити — загибель покищо відкладається. Може ще все й обійдеться? Я підхоплююся у вирві й кричу бійцеві. Але він, насупивши свої світлі брови, чомусь не виявляє жодного поспіху.

— А ну, перебіжками!

Коваль сопе і не рухається у м'якій ямі.

— Не піду.

— Що? Ти команду чув?

— А що команда? Я поранений.

Він ворушить задубілою лівою рукою, другою притискаючи до грудей пакунок з гранатами.

— Ти що, з глузду з'їхав? — кричу я. — Що ти тепер їм зробиш?

Наші все перебігають по схилу вниз. Там німецькі танки вже їх не побачать. Гахає в степу й по тім боці в селі. Почався танковий поєдинок, в якому піхоті вже нічого робити.

— Ні, — опирається хлопець і випростується на моему належаному місці. — Гади! Вони Москальчука забили!

Він раптом схлипує і розмазує сльози по брудному обличчю. Погляд його понуро впирається в німецькі танки. А ті кудись повзуть і повзуть. Напевно, обходять село.

Тоді хлопець схлипує міцніше й підхоплюється з вирви. Я ще не встигаю отямитися, як він біжить з своїми гранатами кудись набік. Чи не навперейми танкам?

— Стій! Ти куди? Вернися!

Але він навіть не оглядається. Незабаром падає в якусь вирву, потім підхоплюється й біжить далі.

От дурень! Упертості й люті навіть забагато, а поміркованості — ні на гріш. Хай навіть він їх наздожене, так що ж користи?

Він швидко зникає десь серед вирв, мені ж треба в село. Хоч і як це дивно, а здається — ще випаде побачити Юрася. Як він там?

І я виповзаю з вирви на розметений вибухами сніг.

Знесилені й пригноблені, ми бредемо по неглибокому снігу в село.

Нас зовсім мало, чоловіка з десять. Одного двоє несуть на шинелі. Один знеможено плентається, спершися на товариша. Усі мовчать. Хтось голомозий. Хтось притискає до бока обвислу, як

батіг, руку. Я шкандибаю позаду. Карабін, який нічим не послужив мені проти танків, тепер допомагає, замість костура.

Вузькою стежкою понад тином ми виходимо на вулицю й відразу натикаємося на «вілліс» і «додж». Вони дбайливо притулені під стіною хати. Біля них кілька командирів. Попереду видно високу сіру папаху на маленькому жвавому полковнику. Цей полковник злим вигуком раптом зупиняє всю нашу групу:

— Хто командир?

Хлопці, по одному зупиняючися, понуро мовчать, повні ще пережитим. Навіть не віриться, що ми цілі. А скільки погинуло у вирвах!.. Полковник нетерпляче переступає валянками і ляскає себе паличкою по халяві. Побіч стало кілька командирів з його почту. Усі похмуро дивляться на нас.

— Хто старший, я питаю? — з затаєною погрозою вигукує полковник.

— Ну, я старший, — підходячи каже Євсюков. Він, як і раніше, розхристаний, у прорізі куртки виглядає спідня сорочка. Бинт на шиї весь у крові.

— Хто ви такий? Ваше звання? — тоном, який не обіцяє доброго, питає полковник.

— Старший артмайстер старшина Євсюков, — похмуро рапортує старшина, приставивши ногу до ноги.

— Чому пішли з висоти? Хто дозволив? — суворо питає полковник і впритул наближається до старшини. Той напружується і недобре зиркає на полковника затягим поглядом.

— А хто нам наказував там бути?

Полковник обурюється з цієї зухвалости і штучним басом кричить:

— Що? Я вас питаю, хто дозволяв залишити висоту?! Ви що — в трибунал захотіли?

Євсюков якось не в тон цій суворості важко зідхає і розслаблюється всією своєю великою постаттю.

— Ех, де ви раніше були, товаришу полковнику!

Маленьке, чисто виголене обличчя полковника червоніє від обурення.

— Мовчати! Ви з ким розмовляєте?..

— А йдіть ви... — раптом кидає старшина і, схиливши голову, рішуче крокує на вулицю. Він якось аж хитається, ніби п'яний. Хтось з командирів відступає набік, даючи йому дорогу. Двоє беруть з землі пораненого. Хлопці помалу йдуть за своїм командиром.

— Старшина! Наказую повернутися! — кричить полковник,

на закаблуках повернувшись назад. Слідом за всіма йду я. Саме порівнююся з ним, і десь у мені в середині спалахує почуття несправедливості.

— Він танки зупинив. Якби не він, німці вже були б тут!

Полковник упирається в мене гострим поглядом і хвилину непорозуміло дивиться, ніби не розуміючи, що я сказав.

— Ви хто такий?

— Молодший лейтенант Васілевіч! — відразу ж випалюю я, з викликом уставившись в його зле обличчя. Я не боюся. Що він мені зробить, пораненому? Усе, на що ми спромоглися, було з нашої доброї волі. Не думаючи вже вижити, ми лягли під самі танки. Справді, де ти тоді був, товарищу полковнику?

— Марш туди, молодший лейтенанте! Наказую підрозділові обороняти висоту!

— У мене немає підрозділу.

— Як нема? Де ваш підрозділ? Марш один, сам! Дідько вас забері! Я вас примушу!..

— Я поранений! Ось, не бачите? — кричу я у відповідь. Після пережитого цей тон і вимогливість, весь цей наскок невідомого полковника дратує й розлючує до шалу.

Полковник щось кричить і кидається до мене, замахнувшись своєю паличкою. Але тут десь побіч гахає вибух, який, мабуть, перший раз у житті мене не полохає. Соломою й якоюсь потерухою б'є в наші обличчя, чимось горілим густо обсипає навколо сніг. Полковник падає, і тоді я, наперекір собі, несподівано захоплююся: чи не забитий? Дідько з ним, хай би ліпше жив! Усе ж таки командир! Але я даремно полохаюся. Незабаром полковник підводиться, вискакують з-під машин його командири, і чийсь стривожений голос стихшено гукає:

— Товарищу полковнику, генерал!

На вулиці до нас повертає ще один «вілліс». Полковник з поспіхом обтрушує сніг з бекеші, а я, байдужий до всього, бреду собі, куди пішли наші. Мене вже не тримають: не до мене. Незабаром чую, як генерал починає бештати полковника:

— Що у вас тут діється? Чому дорога не перекрита? Чому не виконаний наказ передати ІПТАП (винищувально-протитанковий артилерійський полк — прим. автора)? Я усуваю вас від командування...

Виявляється, він сам не виконав наказу, тому й кинувся так на нас. Але ми не можемо замінити протитанковий полк. Ми неспроможні заглядати його безпорадність. Ми можемо тільки за-

гинути. Одначе ми вже зробили щось досить значне, до чого не має стосунку цей полковник. І це дає нам право не підпорядковуватися. Не зовсім усвідомлено ще я відчуваю непохитність нашої праоти у цьому конфлікті.

Я бачу попереду, як якийсь боець з забинтованою рукою про щось питає другого, зустрічного, і той показує йому уздовж вулиці. Не тяжко доміркуватися, що вони мають на увазі. Я йду за тим, перев'язаним, намагаючися не втратити його з очей. Тим більше, що вже сутеніє. Сонця на небі вже немає, і між хатами тулиться вечоровий морок. Просто дивно, як хутко скінчився день, який там, на пагорбі, здавався безмежно довгим. Танки в другому кінці села кудись відходять. Тепер стрілянина й скігління болванок чути десь за пагорбом у степу. Там таки дим — чи то від того, підпаленого капітаном, чи, може, вже від нового. А може й від нашого — можливе й таке...

Попердні переживання гаснуть, і мене все більше огортає неспокій за Юрася — чи живий ще? Невже не виживе, сконає тепер, коли чудом вибралися з самого пекла. А тепер наші танки, напевно, німців сюди вже не пустять. Тим більше, коли з'явився генерал. Певно, він наведе лад. Так я міркую, шкандибаючи по вулиці. Вірніше, мені хочеться, щоб так було. Я страшенно зморений, і єдине бажання панує надо мною — прибитися денебудь до тепла і прилягти...

Боець попереду звертає в якийсь будинок з обведеними синім вікнами. Це якийсь не житловий дім під бляхою, з високим ганком, мабуть, колишня сільрада або управа. Незабаром з допомогою свого костура-карабіна докульгую туди й я. Скрипучі двері неохоче відчиняються, пропускаючи мене в кімнату.

(Далі буде)

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ: МІЙ ЮРІЙ КЛЕН

Невеличку сув'язь спогадів про Юрія Клена укладено навесні 1950 на замовлення проф. Володимира Міяковського. Саме тоді бо проєктовано збірник УВАН, присвячений пам'яті поета. У мене це наскрізь суб'єктивний образ, і він справив свого часу на небагатьох ознайомлених з «моїм Юрієм Кленом» геть неодностайне враження. Одні вважали, мовляв, тут «найточніше віддано ество покійного». Інші ж твердили, що це «гротеск, який межує з шаржем».

Я й досі нічого не знаю про долю плянованого збірника. Перший машинопис моїх спогадів, не повернутий мені його ініціатором, за всією правдоподібністю, безшумно перекочував у схоронище догляданого ним же (проф. В. Міяковським) музею в Нью-Йорку.

І тому, опрацювавши матеріял на ґрунті копій, яка в мене збереглась, я передаю його до розпорядимости журналу «Сучасність» із тим, щоб потім включити у готовану мною «Книгу взаємнень».

Автор

Як і більшість українців, я познайомився вперше з поетом Юрієм Кленом з його сонетів про Кортеса. Їх було вміщено в донцовському «Віснику» десь 1934:

де стигнуть темні грона островів — —

Пам'ятаю, що коли пізніше, у збірці поетовій «Каравелі» я зустрівся з варіантом одного слова в цих сонетах, я не міг (і не можу досі) віддати переваги жодному з них: *вкривались багроцем її заграви* чи *вкривались багрецем її заграви*. Кажуть, у «Віснику» право вето над кожним лексичним вибриком поетів мала сама пані Марія з Бачинських Донцова. А як так і не встиг за життя Кленового запитати в нього, котрий з варіантів («багроц» — «багрець») належить йому, а котрий «їй», цій, здається, майже демонічній жінці.

По-дійсному прихилив мою увагу до Клена Василь Барка. Маю на думці його відому рецензію на «Каравелі» — у ній був підкреслений образ, що діткнув і мене: — — *сніг спадає як причастя*. (Це з Кленового сонета про Бернарта де Вентадорна, і стосовне місце — як свідчить і сам автор — перефразовує текст однієї відомої канцони

трубадура. Значно згодом я вдався до оригіналу, щоб порівняти. В Бернарта воно зовсім конвенційно: кохання настільки зогріває закоханого, що сніг видається йому весняною зеленню. До речі, ця провансальська канцона — єдина з відомих мені — написана у коломийковому розмірі, тоді як у переспіві Клена, так би мовити, навпаки — ямб!)

Але я тоді ще не знав, що Юрій Клен — це Освальд Федорович Бурггардт, сестра якого Жозефіна Федорівна вчителювала у київській школі, де я навчався, і що це взагалі той самий Бурггардт 20-их років, літературознавець і перекладач зеровського кола. Перекладач, наприклад, Рільке (*Пісні, мені рано даровані* — в альманаху Зерова «Сяйво»). І, зокрема, автор званої свого часу статті про Георга Кайзера у збірнику «Експресіонізм та експресіоністи» за редакцією Стефана Савченка.

Отже Бурггардт-Клен і Бурггардт Київський аж ніяк у мене ще не зв'язувались, коли я писав 1944 листа у Прагу до професора О. Бурггардта у справі заснування літературно-мистецького часопису «Хорс».

Мені на вагу золота кожен деталь моїх спогадів про Клена, власне, тому, що їх, деталей, не так то й рясно. Тим то я тут репродукую його відповідь, яку одержав у Пляуені. Лист, писаний на машинці, що мала самі заголовкові літери (славетна Кленова машинка), містив стосовно до справи таке:

— *Вашу інтерпрезу з великим, гарним укр. часописом я дуже вітаю. Але як зараз це здійснити в умовах нашого часу, таких важких, несталих і перемінливих? Матеріал, розуміється, знайшовся би. Коли справа посується так далеко, що можна буде приступати до роботи, то обговоримо і Вашу програмову статтю. До неї буде низка зауваг, як щодо змісту, так і стилістичних.*

Я, в кожному разі, щиро вітав би появу такого часопису, про який Ви мрієте. Про аналогічний часопис і я давно вже мрію, але не бачу в найближчому майбутньому засобів, які дали б змогу реалізації пляну. Може, у Вас намітитесь щось реальне? Тоді напишіть, будь-ласка.

З щирим привітанням

О. Бурггардт

Дата: 30 листопада 1944. Підпис густим червоним олівцем. (Лист я потім вклеїв у свою книгу автографів, а підпис, щоб не затерся, попросив мистця Якова Гніздовського чимнебудь закріпити. Шановний маестро зробив це за допомогою особливого англійського зілля, що його він щойно перед тим дістав.)

(Примітка 1966. «Хорс», як відомо, вийшов у світ приблизно через два роки після написання цього листа, але вийшов в одному-єдиному номері, тож мрія про нього й далі залишається в повній силі.)

Особиста зустріч відбулася після війни.

Технічно я, звичайно, спроможний малювати портрет спогадуваної людини так, як воно в нас робиться: «м'яка вдача», «мила усмішка», «особистий чар» і подібне. Але що це дасть? Дослідники, вишукуючи запорошеними пучками по документах, тужать за випадковим людиною, за її раптовим. Нотатки свідка, співбесідника це крам, вартість якого зростає щодесятиріччя, щосторіччя залежно від кожної його крихти, якщо вона — справді крихта великої тіні. І тому я даю собі волю, пробую брати «особистий чар» у відмінному пляні, ніж той, до якого звикли аматори українського типу мемуарів.

Юрій Клен з особистого взаємнення справляв на мене враження Рюбецаля, справдешнього Швіндтового Рюбецаля. Він був гномом, що його зненацька вхопив за в'язи дужий за нього дух і — на знак солодкого покарання — витягнув до розміру вищої за пересічний рівень берези. Доказом того, що метаморфоза дійсно відбулася, були його плечі: вони були сутулі і явно просилися назад донизу. Але чаниз не дозволяло чоло. Воно суперечило, воно було від мислителя, від свідомости — оте чоло гоголівської «редьки хвостиком угору».

Він увесь час чомусь засинав. На ходу або напівфрази. Прокидавшись — тобто, справді прокидавшись, уранці, в ліжку, — він довго крехтав і стогнав. Але при тому він ставав на м'язах дугою, ніби робив спортовий «мостик», на ліктях і на зігнутих колінах. Коли в якомусь із таборових готелів ми прокидалися до чергового з'їзду МУРу або просто так, я кілька разів спостерігав це неймовірне явище природи, як спостерігають північне сяйво або вибух вулкану.

Але вибух стогону абсолютно нічим не загрожував, і смерть Юрія Клена сталася зовсім не від того.

Та про смерть трошки пізніше. Ще про життя.

Вперше я зустрівся з ним в Авгсбурзі, у таборі Сомме-Казерне. Ми сиділи в кімнаті Володимира Шаяна — ми сиділи тоді ще всі, бо і Віктор Петров, і навіть Юрій Шевельов-Шерех. Сиділи на чому попало і дуже гучно, дуже ще погоджено дискутували. Раптом я помітив, що збоку сіла (я не зауважив самого моменту входу) людина, сивенька й овальногорова. Коли я на неї глянув, людина доброзичливо мені покивала головою.

Я не здивувався. Я знав, що Клен в Авгсбурзі і що він ось має надійти. І коли я подумав, що це може бути він, то мені страшенно захотілося, щоб він і був саме такий — дитинно-молодистий дідок, а не такий, яким його різбила львівсько-празька лексика: «залізний», «невгнутий» і ще в цьому роді.

Він був такий, як я хотів. Це був Юрій Клен, знав я.

— Юрій Клен, — привітався він, коли всі затихли і коли всі заходилися з ним знайомитись.

Того дня, до речі, вперше познайомився з ним і Шевельов — і того дня вперше після п'ятнадцятьрічної прірви розлуки зустрівся з ним Віктор Петров.

Увечорі того дня Клен читав для охочих у просторій залі на Сомме-Казерне уривки з свого «Попелу імперій». З цією поемою він тоді носився — достотно: носився — по всіх таборах ДП.

Запам'ятався один деталь. Деталь стосується до української цнотливости. У поемі Клена, у розділі про революцію в Росії цитується (або перефразовується) несамовите речення Пуришкевича, висловлене ним в очу вуличної демонстрації: *ця менструація знамен*. Мені вельми важко переказати на папері, як саме Клен вимовив це речення. Він читав взагалі сливе нерухожими устами, а тут вони й поготів на мить скаменіли, і вимова вся вийшла на «е», так, як вимовляє людина, яку в нас звуть «пшют». Ані краплі збентеження, в очах мигнула навіть легесенька усмішка, приязна і разом з тим ледь презирлива, яка говорила: нічого, мовляв, звикайте й до таких речей в українській поезії! Звикнути, ясна річ, із першого разу було трудно, і аудиторія засоромилась. Активний відгомін речення знайшло в одного-єдиного слухача, і цим слухачем, на моє превелике здивування, була жінка. Молода й не на нашу міру емансипована, вона сиділа перед самим автором, на першій від нього лаві, поруч із своїм чоловіком. Я можу посвідчити точно: ті, хто засоромились, від несподіванки не спромоглися навіть почервоніти. Почервоніла тільки ця єдина слухачка, почервоніла схвально — і на знак дійсности свого почервоніння кивнула ствердно головою. Немов навмисне, голову її прикрашала розкішна червона сукняна феска, і від покиву китиця її так і скинулась на вухо.

Коли я потім розповів цей епізод (не пам'ятаю, кому саме, але пам'ятаю, що комусь напрочуд національно-свідомому), то у відповідь почув ваговите:

— Вона була напевне не українка.

Коли ми після читання вийшли на таборове подвір'я, Віктор Петров сказав:

— Геніяльний поет. Ці рими на «н»...

Я шукав їх, рими на «н», потім по всіх опублікованих фрагментах поеми — і не знайшов.

Петрову ж під час тієї розмови я сказав:

— Чи ви зауважили в нього бганки болю при роті?

— О, звичайно, — підхопив Петров. — У нього ще тоді, у двадцяти роках, болів шлунок.

Але це було у стилі Віктора Петрова. Після його слів я старався зауважити в Клена одну рису, спільну всім хворим на шлункові недуги. Я її не зауважив. Клен був чистий. Він справді належав не до людей, а до гномів.

По тому він з'явився у Фюрті і ночував у приватному помешканні Шевельова, гостинно ним прийнятий. Протягом того вечора

він запевняв господаря, що не його він мав на увазі під «людиною в шкіряній куртці», коли писав був свою полемічну (в справах МУРу) статтю «Бій може початися». Про це зізнання Шевельов повідомив мене потім з трюмфом.

Уже тоді я був пройнятий думкою, що Клен повинен багато перекладати: багато в розумінні «много» і багато в розумінні «щедро». Я вирішив, що йому варт перекласти «Едду», бодай уривки з неї, з героїчної, з Сігурдової частини. Я сказав йому про це, коли ми їздили з Фюрту до Швайнфурту, де запопадливий Геннадій Которович влаштував нам спільний авторський вечір. Ми йшли з валісками надзвичайно холодною вулицею. Клен теж, зігнувшись, ніс валіжку. На мою пропозицію він озвався ніби вибачаючись:

— Важко, важко. Важко віддати алітерації.

— Але спробуйте, — просив я.

Його усмішку при тому можна було б назвати таємничою. Але я таких речей не люблю, а що й теорію шлункового болю я не поділяв, то й прирахував усмішку просто до тієї властивості Клена, про яку зараз буде мова: до його опортунізму.

На вечорі творчості Клен читав, серед іншого, свого «Соняшника». Кілька рядків звідти я випросив у нього собі на епіграф до «Хорса» — у вірші саме фігурував Хорс. У кімнаті, де ми ночували (туди завів нас Которович, і мені досі у пам'яті ключ, яким він її відчинив: він був з легкого світлого металю), Клен надписав на моїй копії фрагментів з «Попелу імперій», призначене для «Хорса»:

«Хорсові» *осяйному на спогад. Юрій Клен.*

Ось тут про опортунізм. В уривку «1917», в одній із строф бракувало двох складів. Мене вразило, що майстер, суворий до будь-якого нехлюйства в поезії, так легко поставився до факту недбалості у власному творі, цілком санкціонованому ним до друку, — факту, що його зауважив я, читач. Він, замислившись (або на мить заснувши), сказав:

— Добре. Вставте там слово *пужкі*.

І знов заснув.

Ішлося про рядок: *Легесенькі, як хмарки*. Вийшло: *Пужкі, легесенькі, як хмарки*.

Ось так собі просто: спершу був злегковажив, а тоді — не менш легковажно — узяв та й виправив.

★

Я не раз думав над цим і ще кількома подібними випадками, не будучи при тому спроможний простежити одного взаємозв'язку. З одного боку, Клен був непримиренний (адже — неоклясик!) до невговтаного, до недисциплінованого в поезії, до «стихії». Як відомо, полишаючи свого часу Радянський Союз, він узяв із собою машинопис Осьмаччиного перекладу хроніки Шекспіра «Король Генрі IV», що його потім, під час свого перебування у Празі, пробував редагувати. Вже по смерті Клена, на еміграції, Осьмачка одержав свій

переклад від сестри покійного, Жозефіни Федорівни. Редагований примірник потрапив спершу до музею проф. Міяковського, але, як сповістив мене цей останній, Осьмачка взяв його незабаром назад. Дальша доля цього примірника мені не znana, і я його ніколи не бачив у вічі. Усе ж Кленові намагання зробити Осьмаччиного Шекспіра «свійським» я можу собі уявити зовсім чітко.

А з другого боку — отакі недогляди у власному віршеписанні. Як можна, приміром, пробачити такий з легким серцем допущений в одному його перекладі з Жоржа Дюамеля кострубатий галичанізм:

сам Бог заіснував, коли мене створив — —

оте «заіснував»?

Я справді не розумію, в чому тут справа. У тому самому швайнфуртському таборі ми дивилися виставу «Запорожця за Дунаєм» силами місцевої трупи. Це було щось неуявленне навіть з погляду взятої за норму малоросійщини. Вистава була, попросту кажучи, пребрудна — не тільки декораціями й костюмами, а й виконанням, усім своїм наставленням. Клен же сказав мені:

— А все таки: так виставити «Запорожця» тут, у таборових умовах — щось значить.

Отже, не розумію. І пробую пояснити це так.

Існує либонь один неписаний і через те поготів фатальний закон. Закон «заіснував», очевидячки, вже синхронно з першими поштовхами в нову українську літературу, в ту літературу, яка жодним робом не бажала знатися з писаними великими традиціями: з літературою київської Русі й літературою барокко. Нове письменство будь-що хотіло робити все само, без нічиєї допомоги. Цілий ряд вирішально важливих речей, могутніх граматичних та лексичних слов'янізмів, неначе зайву забавку, відступило воно російській мові, де ці елементи й стали основою сили та неблаганної точности всеімперського язика, його ще й до нинішнього дня непереможним аргументом. І хоч новітню нашу мову нібито й творили з притаманного, з народних говірок, тобто з чогось дійсного, тим не менш з літературного погляду цей процес являв собою творення на порожньому місці. «Література для домашнього вжитку» — це не була чиясь випадкова обмовка. Це було цілковито свідоме гасло саме в устах чільних творців того, що від початку минулого сторіччя стало літературою України.

Нехай Бог (і люди) пробачить мені ересь. Поезія Шевченка для нас, україномовних, для українського мовомислення — цілий світ у собі. Але вже у сусідній мові, у тій самій російській, перекладена прямо, вона втрачає майже все. І те, що роблять такі, наприклад, високоталановиті перекладачі, як Микола Ушаков, це переклад тільки на п'ять відсотків. На дев'яносто п'ять відсотків це — пристосування.

Не треба при тому говорити про «національну своєрідність», про неперекладність, про неможливість рівнобіжних утворювань у мові перекладу. Це все, samozрозуміло, існує, і раз-у-раз перекладач повинен, щоб не бути смішним, удаватись до парафрази, до еквіваленту. Але я говорю про ті випадки, коли понад будь-якою своєрідністю поет винаходить щось, що у перекладі всіма мовами стає загальнолюдським саме через свою дослівність.

Vivre parmi l'effroi que me font mes cheveux —

цей рядок з «Іродіяди» Маллярме, перекладений самим тільки російським просторядом — *жить среди ужаса, который мне вселяют мои волосы*, — вже дає рівнорядний ефект. А поготів, коли дослівність влягається ще й у ритмічну оправу, споготовану майстром Брюсовим:

Жить ужасом своих распущенных волос!

Кожен рядок Шевченка, оброслий для нас безконечно тягучими асоціаціями, зрушує нас, подвигає нас на інтенсивне внутрішнє життя. Але, мабуть, ані один з них не витримує цієї проби на дослівність в інших, навіть найспорідненіших мовах.

Виправдувати це явище національною своєрідністю значить споруджувати такий щит, яким затуляють собі очі, коли не бажають бачити правди. Шевченко розігрів народну мову до стану розп'яку, але то далеко ще не був розп'як, потрібний для змагання з мовою панівною. Писавши російською мовою, він, звичайно, не творив нічого надзвичайного, але його російська проза цілком витримує конкуренцію з прозою того часу, з Лажечниковим, Загоскіним, Марлінським чи ким там ще, — і то не тільки тому, що Шевченко добре знав цю мову і що з нього була талановита людина, а й тому (і це вирішне), що російська мова досягла вже була такого стану, за якого, рухавшись в її інерції, просто важко було писати погано. А от спробуйте перекласти, знову ж таки російською мовою, українську прозу Шевченка, хоча б його передмову до «Гайдамаків» — що з того вийде?

«Жити серед жаху, що його навіває мені мое волосся» — ні, сказати так у нас не наважився б либонь ніхто ще й за часів дореволюційного Брюсова. Затюкали б! Ба, цей жах власного волосся й посьгодні стоїть кам'яною завадою на стежках до мовного вивершення. Те, чого весь час бракувало новій українській мові — животворного духу старої книжності, з одного боку, і гнучкої брутальності, міського жаргону, одеського арго, з другого, — це почало об'являтися щойно з революцією, щойно з Тичиною, щойно з Бажаном, а тоді, другим потужним наворотом, з теперішніми молодими київськими поетами. Але почало об'являтися ще не означає, що об'явилося

в усій остаточності. Он Ліна Костенко, наприклад, сягнула по прегративи прекрасної вуличної балачки Маяковського, — і вже маємо відруховий протест (див. у «Літературній Україні» з 18 грудня 1964 рецензію С. Тельнюка на її появлені перед тим у «Дніпрі» нові поезії: *Надмірно, на нашу думку, поетеса насичує свою мову жаргонними словечками: «тари-бари», «шмаровоз», «гей, котел і топка, тамбур, тарарам», «ні чорта не вийде з вашого прогреса», «хто тут посмів наоборіт!» та ін.*).

Не обманюйтесь, тут не конфлікт з «московським наїзником». Тут ніщо інше, як конфлікт відвічного малороса з самим собою, його панічна боязнь заглянути за межі «домашньої милозвучної», боязнь заглянути в ту істину, що зрілість мови вимірюється не шкільним ходінням у нормах, а якраз навпаки — відповідальним умінням порушувати норми. Вже понад сто років тому російський поет Пушкін почував себе серед свого інструментарію настільки суверенно, що міг навіть кепкувати, мовляв, поезії властиве *нечто глуповатое*. Тим часом, неважко собі уявити, що заспівали б сьогоднішні офіційні українські критики — і вдома, і за кордоном, — якби котрийсь із наших поетів спробував і собі пожартувати на тему дурнуватости поезії як жанру.

На доказ сказаного можна ще зробити такі уявні, проте абсолютно вірогідні комбінації з оберненим часом. Маю на увазі факт, що якби Пушкін якимнебудь робом міг прочитати вірші Пастернака, то він поламав би собі трошки голову, але кінець кінцем зрозумів би, в усякому разі повнотою відчув би, про що йдеться у семантичних рядах його далекого наступника. Шевченко ж, сконфронтований з поезією Драча, вирізняючи у своєму розумінні поодинокі слова, не спромігся б ніяким способом вивести з них щось для себе путне. І в тому, як то кажуть, і заковика.

Якщо я помиляюсь, то прошу мене спростувати. Але — кажу заздалегідь — спростувань, побудованих на лаятмотиві «колоніально-гноблення» й подібного, я не хочу приймати нізащо. Мовно ми почали самі себе гнобити за часів, коли ще й не з'єднались як слід з Москвою, і тому аргументація в цьому дусі йде тільки на користь бідних.

Зраштую, я вказав на самому початку цього великого відступу (читає, безперечно, помітить, що він належить не до первісної версії спогадів, а до їх опрацювання у поточному 1966 році), мовляв, я, сам не розуміючи достоту природи явища, лише пробую його з'ясувати. А тепер, від спроби — назад до Клена.

*

Думаю, що моя гіпотеза цілковито стосується й неоклясиків. Вони, за їхнім власним задумом, мали стати в нас приблизно тим, чим були акмеїсти в росіян. Але вони тим не стали. В українській поезії неоклясицизм течія, без порівняння провінційніша, ніж творчість Ахматової та Гумільова в російській.

Коли наші неоклясики ще віршували по-російському, вони були епігонами високої кляси, тобто — відповідали найсуворішим вимогам школи, відповідали силою своєї загальної культури і силою згаданої культурної інерції російської мови. Ось із Миколи Зерова:

*У старой мельницы. Чуть плещущие шлюзы
И хоры звезд степных, огромных, как кулак.
Отбрызгал легкий дождь. И просыпались музы,
И мнился лай собак.*

Або ще:

*В пустынном и глухом изгнании
Мы дни свои проводим здесь,
Распространяя отблеск знания
На кожемяческую весь.*

Боюся, що в Зерова не знайдеться ані одного українського рядка, якому можна б визнати оцю поетичну остаточність, самозрозумілу, самодатну для нього, коли він удався до рядків російських. Хотів він того чи не хотів, усвідомлював чи не усвідомлював, але я певен, що коли він поринав у своє національне мовомислення, в ньому прокидався старезний комплекс «домашнього вжитку», — і гальмував, не давав пробитись у ризик, велів лишатись у колі звично сприйманих словесних побудов.

Коли йдеться про Клена, то справа дещо складніша з-за факту, що Клен — не тільки неоклясик. Він знав прориви, вмів їх любити й цінувати. Не всі його речі лагодять і леліють, є й такі, що спиняють на собі й загострюють увагу, вражають, ба — разять. Такий його прозовий етюд «Черга», такого роду, зрештою, і численні місця в тому ж «Попелі імперій». І тому я говорив про опортунізм Клена. Опортуніст це не той, хто конче йде на компроміс. Це той, хто йде на компроміс час до часу.

Творивши у російській мові, він, як і Зеров, не потребував ставати на шлях угодовства. Він мав змогу вільно й невимушено вправлятись у можливостях, наданих цією високою школою. Наводжу повнотою його переклад славетної «Пантери» Рільке:

*Уж взор, мельканьем прутьев утомленный,
Не сохранит от виденного след.
Ей кажется, что их везде миллионы,
А за миллионом прутьев — мира нет.*

*Походка мягкая шагов упругих
На том же месте все кружит, кружит.
Так танец сил описывает круги,
Где в центре воля страшная царит.*

*И только если завеса снята
С зрачка, куда картина проникает
Сквозь тишину, что в членах разлита,
Проникнет в сердце — и растает.*

Отже, зразок, так би мовити, творчости на чужомовному полі. А на рідному? Так, за взіреть угодовчої домовлености з «домашнім» розумінням може правити якраз отой «Кортес», що його весь наш загумінок, включно з львівсько-вісниківським, сприйняв був мало не як поетичне одкровення:

*В казковий край, під пальми і агави,
Де стигнуть темні грона островів,
Тебе помчала далеччю морів
Жадоба золота, пригод і слави...*

Коли невеличким зусиллям волі позбутися першого враження красивости (бо воно справді красиво: «темні грона островів», чи не так?), то стане ясно, мов у мікроскопі, що словесне плетиво тут хрестоматійно-наївне, на межі повної пласкоти. Чи дозволив би собі Гумільов створити щось на такому рівні? Дуже й дуже сумніваюсь.

Я, грішний, зробив експеримент: узяв та й переклав обидва ці сонети на семантичні ряди Гумільова, тобто — вчинив те, що, за моїм переконанням, учинив би й сам Клен, будь у нього виникла потреба створити російську версію цієї поемки. І вийшло в мене значно цікавіше, ніж у першотворі. Не тому, що я кращий від Клена поет (я взагалі не поет), а тому, що я теж добре вправний у самоходности сучасної російської поетичної мови.

Мій переклад був досі відомий тільки синові Клена, Вольфраміві Бурггардтові, Ігореві Качуровському і покійному професорові Володимирові Державину. Публікую його тут уперше:

1

*Под пальмы и агавы, к темной сказке,
Где гроздью зреет налитой атолл,
Через волны обрывы ты прошел
По славомлюбия златой указке.*

*Звенья в его багрово-рдяной ласке,
Швартоввы отдались на произвол
Все курсов, по которым некто вел
Счета пескам в их царственной окраске.*

*Сон, виденный годами — он ведь вот,
Он явью из озер лазурных вод
Врастает зримо в воплощенья камень.*

*Взгляни же: в лоне солнца напряглась
Под кровлями, чей тяжек злата пламень,
Быль Мексики: легенды грубный глас.*

2

*Лелеял в сновиденьях детских лет
Ты оцупью визионерской страсти
Ацтеков золотокожих, гордой власти
В их взоре меркнущем пытая след.*

*Ты видел сквозь тумана древний бред,
Как идолов разинутые пасти
В лучах пожара лопались на части,
И ток златой их слез был перегрет.*

*И стал твой конь — вот край златобезумья...
О зелень перьев пира Монтезумы!
Ужель, себя в пыланье истомив,*

*Испепелится царство черным чадом
И внидет в память будущего чадам,
Как лишь однажды дико цветший миф?*

*

У жовтні минулого (1965) року в Римі, під час з'їзду Європейської спільноти письменників, я мав нагоду розмовляти з Бажаном. Ішлося, зокрема, про двомовність на Україні.

Розмова точилась не про русифікаційну політику царського уряду, не про сталінські утиски, не про опір бюрократів і невігласів, — не про всі ці справи, з приводу яких у жодного чесного українця не може бути двох думок. Ні, розмова йшла про значно важливіше, глибше, принциповіше.

Те, чим Микола Платонович обґрунтовував феномен нашої двомовності, я визнаю беззастережно. Боюся грімких слів, оминаю слово «місійність», але нема ради — мушу вдатися до подібного слова, лиш трошечки нижчого градусом: «судьбоносність». Наша культурна доля склалася так, що без творчого взаємнення з російською мовою модерна українська мова ХХ сторіччя була б попросту неможлива.

Реальність цього факту в тому, що — всупереч усім твердженням тих, кому російське мовомислення чуже, — російська мова це не іноземна мова, яку накинуто українцям лише урядовим порядком, а мовомислений конгломерат, у творенні якого вирішну участь брали саме українці. Досить назвати тільки ряд найблискупіших імен, від Мелетія Смотрицького починаючи і Богдановичем (автором «Душеньки»), Гнідичем, Гоголем кінчаючи. І чим далі йтиме процес

національної диференціації самих наших мов у собі, тим уважніше і (цього слова я не боюсь) любовніше мають вони обидві взаємно стежити за розвитком одна одної, позичаючи одна в одній — щоразової сміливості.

А взаємна судьбоносність полягає у тому, що доля однієї з мов, тієї, яка править за орієнтир, — байдуже, позитивний чи негативний, — ще далеко не завершилась, доля ж другої ще, властиво, посправжньому не розпочиналась.

Суттю своєю це надзвичайно проста річ. Ускладнень навколо неї винні переважно ми самі, наш доглибоко закорінений комплекс неповноцінності. Мову заборонити, знищити можна тільки тоді, коли вона не має або не певна власної субстанції. Близько півтора сторіччя населення «Царства Польського» було таке саме двомовне, як і населення України, але заборонити польську мову там не була б спроможна ніяка земна сила. Загомнів би, загорлав би цілий світ. А от українську мову скреслили з ужитку одним розчерком емського пера, і майже ніхто ніде не писнув. Так невже ж були винні всі на світі «воріженьки», а ми — ані сном, ані духом?

Що справа не у «воріженьках», якнайкраще видно на досвіді еміграції. Коли сам субстрат хибний, коли він, уникаючи отієї творчої, для нас абсолютно конечної двомовності, вариться у славнозвісній «концепції власних сил», то не потрібно ні утисків, ні гноблення, ні взагалі будь-яких перешкод: ця мова й сама розкладатиметься, дивавітиме з кожним новим днем.

Але це, зрештою, моя постійна теза від тієї миті, коли я свідомо й з власної волі обрав українську мову для своєї творчості. До Клена весь цей другий великий відступ стосується остільки, оскільки він, будучи у такому розумінні двомовний, які і всі ми з основної України, будучи в одному випадковій бездоганно обов'язковий, у другому допускався традиційної поблажливості. І це те, що я хотів сказати до загальної проблеми.

Тим часом, ще до спогадів про людину.

*

Ще раз Швайнфурт, кімната, де ми ночуємо. Клен сидить на вузькому ліжку. Я перед ним. Ми говоримо про щось дуже спільне, про щось, що його близько торкається. Він спить при тому. Раптом прокидається, жвавішає, записує — записує собі, мені, а тоді знов засинає. У проміжку він подарував мені маленьке фото з себе і на звороті написав про «знаменну зустріч». Він говорив переважно про себе, і що для нього у зустрічі зо мною було знаменне, так і залишилось його таємницею.

Як сказано, цей його постійний сон, перманентне прилюдне засинання я спотерігав кілька разів. Спостерігав і його прокидання. Наприклад, у Байройті, під час конференції МУРу в справах мистецької критики, де він на одному з засідань навіть головував. І пізніше,

на Фюріхшуле у Мюнхені, напередодні його дивної смерти. Він болюче стогнав при тому і робив «місток».

Але інколи він разуче прокидався. Один такий спогад: ми на вокзалі, на котромусь із тодішніх повоєнних вельми складних пересідань по дорозі між Швайнфуртом та Фюртом. Вокзал, перон. Льюня Лиман ходить поруч із Шевельовим і щось йому наполегливо доводить звичним своїм маханням рук. Ми — Віктор Петров, Клен і я — окермо. І в цей час майже апокаліптичне видовище: птахи. Я ніколи перед тим не бачив таких птахів — або, точніше, не бачив їх таким робом. Насамперед: срібнокрилі. Подруге: на розгорті, на звороті. Вони злітають і відразу ж повертають. Я бачу тільки поворот їхніх крил. Дуже багато крил у моменті повороту, все срібних, усе повторних — усі в однаковій ставі, а тло: дома, церкви, бюргери, застій. А ми неспокійні, і — вокзал, і залізничник у червоному кашкеті, і поїзд, який спізнюється на тодішню енну кількість хвилин чи годин.

Це було справді знаменно. Клен на тлі птахів — він раптом щось згадав, раптом наважився, і птахи неначе не просто собі літали, а так таки витворилися спеціально для нього. І він і живе у моєму спомині саме в цій вистаті: зненацька пробуджений, але перерваний, недоспіваний.

*

По тому ми бачились доривчасто і випадково.

Я редагував до видання його «Спогади про неоклясиків». Прибігши нелегально з Австрії (до його ходи личило сказати: притюпавши), він розмовляв зо мною з приводу цього мого редагування. При тому він докладно оповів історію свого перекладу Штравсової «Саломеї». Нагадав мені, що це він автор статті про Георга Кайзера у згаданому вище українському збірнику про експресіонізм. Він дуже виразно зазначив, що по-українському варт перекласти трагікомедію Кайзера «Зрання до полуночі».

— Так перекладіть же, — просив я.

У цих побаченнях він обіцяв мені перекласти німецькою мовою вірш Барки «Батько й син». Віршем він був захоплений. Але обіцянки не додержав, бо перешкодила смерть.

Ще фрагмент: Міттенвальд, помешкання архітекта Євгена Наконечного. Клен, раптом прокидаючися, захоплюється витворами забутого графіка-символіста Геца, частина спадщини якого перебуває в руках Наконечного. Того ж вечора Клен читає свою новелю про земну мандрівку Архангела. Новела всім сподобалась, хоч по тому авторитетні критики говорили про її слабку літературну вартість. Можливо, тут, в авторському читанні, відігравав ролю отой таки особистий чар автора, який не раз і не два в історії літератури служив першим імпульсом до успіху.

Пригадую ще, що Клен високо оцінював Веретенченків переклад уривка з Готфрідового «Трістана» у «Хорсі». І пригадую єдиний його

схвальний відгук про мою творчість: про «Божественну лжу». Похвала була техніці, не змістові.

*

Наша остання зустріч відбулася так.

Фюріхшуле, якась ще дуже рання година. Я спав. Клен раптом звідкись з'явився і простягнув руку.

— Але ж ви скоро повернетесь, Освальде Федоровичу, — сказав я крізь сон.

Він увесь час усміхався.

— Ні-і- (і він справді протягнув оте «ні-і»), тепер я вже не скоро повернуся.

Хоч він і сказав це тихо й усміхаючися, тобто так, як звичайно зображується людина, яка робить або говорить щось таємниче, — я, однак, не надав тому значення. Він справді ночував тієї ночі через одне ліжко від мене, а що він саме так прощався зо мною, пояснювалося цілком добре станом моєї уяви в тому ще майже неподільному просонні. Він їхав до Авґсбургу, тож я потис йому руку і заснув собі знов.

Щойно потім я пригадав собі його думку, висказану іншим разом. Він висловлював припущення, мовляв, колись настане час, за якого щабель техніки сягне фільмування минулих подій — наприклад, наполеонівських воен. Це мало б відбуватися в можливостях такої четвертої телепатії, яка, самозрозуміло, в році 1947 здавалася цілковитою фантастикою.

У році 1947 реальністю було те, що незабаром по описаній останній розмові на Фюріхшуле з'явилася тремтяча, безпорадна вдова у товаристві сповненої спочуття, хоч і з сухими очима, ніби ненароком згорбленої Оксани, теперішньої пані — і, своєю чергою, також удови — Радис.

Мені оповідали, що промову над ще відкритою могилою Володимир Шаян почав словами *о смерте!* так немилосердно завиваючи, що годі було встояти поруч. Але я на похороні не був і тому, хвалити Бога, цього завивання не чув.

*

Завивання навколо Юрія Клена було більш ніж достатньо й за його життя. Я старався і його не дочувати, бо воно страшенно перешкоджало зосередитись на запитанні, яке я ставив собі за різних часів, саме — чи великий, чи видатний взагалі поет Юрій Клен?

Про нашу велич, про те, які ми визначні, які неуявленні поза світовою історією (або, навпаки: світова історія неуявленна без нас), можна читати в емігрантській пресі, починаючи з 1945, з висхідною силою — прямо пропорційно до зникання нашого тутешнього духового життя, що має місце в дійсності.

Яких грандіозних письменників маємо ми при тому, можна прочитати, зокрема, в альманасі «Північне сяйво», число два, упорядкованому Яром Славутичем і виданому видавництвом «Славута» в

Едмонтоні, Канада, 1965. На сторінці 149 там сказано, що Улас Самчук *потряс двома могутніми імперіями: Росією та Німеччиною*. Не більше і не менше.

Отже, поета Клена, який потряс імперіями — хоч би тільки на папері — я заперечую категорично. «Попіл імперій» — невдача, невдача як спосіб вислову, невдача як формальний анахронізм. Я спробую пояснити, що я маю тут на думці.

Маю на думці те, що модерне це, звичайно, не тільки допасування до вимог, до подиху часу, а й здатність вимоги й подих тягнути далі за свій час, тягнути у так звану вічність. Але без бази цього конкретного часу, без реального середовища, без одноразового літературного побуту модерне — а тим самим і вічне — таки неможливе. Просте наподоблення старої форми, роблене за відмінних часів, буде у кращому випадкові стилізацією, у гіршому — підробкою.

«Попіл імперій» у тій формі, яка наявна у Клена, належалося творити за тих часів, коли творились Міцкевічеві «Пращури».

Тоді, щоправда, й у нас були спроби витримати рівень модерного в цьому роді, в цьому жанрі. Одна з таких спроб — «Великий льох». Проте, не зважаючи на факт, що в цій поемі ще багато чого либонь є відкривати, вона, вже й остаточно інвентаризована, ніколи не дорівняє своїй польській посестрі в іспиті на вселюдськість.

То що ж казати про «Попіл імперій», біда якого не тільки у звуженості аспекту, а й у безнадійній запізненості форми, стилю! Це витвір з реторти, працюваний без уваги на середовище часу, яке вимагало своїх форм, яке знаходило їх у поезії Езри Павнда й Т. С. Еліота. Досить порівняти хоча б те, як фігурують старі культури у цих двох останніх і у Клена: античність, середньовіччя, Данте. У них Данте умовний знак, за допомогою якого відбувається перетворення, у Клена ж це тавтологія, вживана для простої стилізації. І тому в «Канто» і «Спустошеній землі» ми маємо справу з світовою поезією, а у «Попелі імперій» — з місцевим курйозом.

Інакшими термінами висловлюючись: трагічна біда (може, краще: трагікомічна) нашої поезії між XVIII та XX сторіччями полягала в тому, що творцям бракувало волі до пародії. Пародія це щось таке, що спроможне утворювати потрібну дистанцію до предмету, спроможне поводитися з матеріалом за повною вподобою. Пародія це щось певне у своїх силах, щось суверенне. Російський акмеїзм був свідомою своїх сил пародією на Тютчева й Фета. Український неокласицизм не став, властиво, нічим — став просто собі вправним віршованим чистописом, — бо не наважився (абож просто не здогадався) помистецькому пародіювати, приміром, Боровиковського чи Метлинського.

А те, що в нас звичайно зветься пародією, дало всього декілька одноразовостей, проте всі спроби утворити з цих одноразовостей традицію зазнавали неминучої поразки. Причина? Дуже проста, властиво та сама: пародію повторювали з усім серйозом. Так ста-

лося, зокрема, й з Енеєм Котляревського у Кленовому «Попелі імперій». (І так сталося, до речі, й у напів-Кленовому «Горотакові», циклі, в основному малодотепному, де й нечисленні проблемки гумору вкрай зіпсовано отією абсолютно незагаєнною серйозністю.)

Є ще Клен «елітарний», «патриціанський». Чи варт витратити час на спростовування цієї нісенітничі, що її свого часу пропагувала ще одна демонічно-вісниківська жінка, пані Геркен-Русова?

Є й Клен культовий. Тексти такого Клена співають у церкві, і він сам, на превеликий жаль, пишався з того.

Виникає, ясна річ, законне запитання: що ж залишиться, коли одне по одному відкинути все те, чим багата наша поетично-критична кленологія? І ось тут я переконаний, що залишиться дуже й дуже рясно.

Але якщо вже з тим рясним запізнаватися, то треба це робити як слід. Треба рішуче й безповоротно відкинути всяку навколокленівську догму: «один з п'ятірного грона», «один із вісниківської квадриги», «поет нації» і таке подібне — усе воно належить до архіву. Треба просто брати його речі, текст за текстом, вірш за віршем, прозу за прозою, вдивлятися, вчитуватися, впрацьовуватися, відкривати й систематизувати. Без упереджень, а з чистим бажанням розкопувати й розчищувати там, де силу-силенну всього — і доробленого, і недоробленого, і довершеного, і абиякого, і плаского, і вигадливого, і конвенційного, і несподіваного, а над усе цікавого й різноманітного — накопичила безконечно цікава й різноманітна, безконечно талановита людина. І така праця оплатиться, прощу повірити моему власному досвіді.

Сказавши про власний досвід, я не обмовився. Я справді вмію читати Клена поза його фальшивою славою і вмію відчувати з того приємність.

Сказавши про безконечно талановиту людину, я теж не обмовився. Тема людини — властива тема моїх спогадів, а що тут, в їхній публікації, доточилося ще багато всього іншого, то винна того так звана зростаюча дійсність. За майже двадцять років, що минули від смерті Клена, вона таки зросла і показала багато несподіваного. Зокрема, й у чисто людському аспекті.

Тим то очищення Клена від привнесеної до нього ідеологічної скверни має відбуватись невідривно від реабілітації людини.

Мені відомо, що є люди, які ще за життя Кленового вбачали в ньому надприродну істоту і які поготів після його смерті контактують з ним за допомогою складного вміння духовидства. Я знав, наприклад, років з п'ятнадцять тому одного розкудланого поетопрозаїка (це був типовий у нас домашній геній: такі пенати існували сливе при кожній тодішній українській редакції, де їхня присутність була виправдана бодай тим, що вони правили коректу), — який описав цілу розгорнену візію, де Клен, мовляв, з'явився йому з того світу й щось йому таке грізне говорив.

Я не сміюся з цих речей, коли йдеться про приватне привидознавство, — хоча б уже тому, що на тому абсолютно не розуміюся. Гадаю, що я маю право на певний протест, отже, в тій ділянці, яка мене справді безпосередньо обходить: у ділянці, де людина, де особистий характер уже вчинюється в те, що обходить усіх — у літературний побут.

Бо у даному разі я маю просто підозру, що серед ясновидців усякого роду й гагунку рекламу Кленові зробило щось, чим він сам час до часу захоплювався і чому дав вираз у своїх поезіях та інших творах. І, так би мовити, духоспроможним став він тим легше, чим пласкіший, ба чим примітивніший — т. т. чим для нашого «духу відвічної стихії» зрозуміліший — був поетичний вираз цих його захоплень. Ідеться про натяки на отой *не той, для ока зримий світ*, що його баянсують *грізні серафими на терезах своїх долонь...* Ні, годі цитат, бо для людини з елементарним смаком воно таки нестерпно.

Бачте, дорогі читачі, був час, коли одного дня у таборівій кімнаті славетного Володимира Шаяна з'явився не менш славетний магістер Пікас із мудруватою дудочкою в руках, пояснив йому, мовляв, у ньому, Пікасі, втілений єсть дух Мазепи, і скріпив пояснення коловими рухами цієї дудочки. Це був час, коли сам Шаян ще голодував на знак протесту проти дій однієї політичної організації, — з якою він під теперішню пору в Лондоні живе спільним (і ситим!) життям. Тому було природно, що в ту мить Шаян поблажливо всміхнувся й дав зарозумілому магістрові відчуті, мовляв, оскільки всі визвольні прагнення України персоніфікувалися в ньому, у Володимирі Шаяні, то чиста механіка процесу говорить уже за те, що й дух Мазепи при тому розуміється сам собою. Було, було таке, свідчу словом чести.

Після пережитих жахів війни бажання розвіятись у всіляких можливих і неможливих забавках було закономірне. На порядку дня, — а, отже, й у порядку речей, — були церемонії з булавою під час богослужб, циклостильні звіти глобальних установ типу «українського океанічного інституту» і публічне обговорення повного титулу майбутнього гетьмана України (включно з «хан Кримський»).

Але що робити тепер, двадцять років після війни, в очу зовсім нового покоління українців за кордоном? Бож воно, можливо, таки побажає знайти місце серйозним людям у серйозному процесі дальшого літературного життя? Я хочу тут підсумувати саме в такому напрямі.

Поговорімо остаточно про гномів.

Гном це реальна істота, визначенна не тільки біологічно, а й, якщо бажаєте, соціально. У нього напружене внутрішнє життя. Він має здатність переходити від думки до думки, від настрою до настрою, від аспекту до аспекту настільки швидко й несподівано, що ми — нормативні абож мало досвідчені — не встигаємо за ним. Ми

ще обдумуємо закінчення першого вимовленого ним речення, а він тим часом уже комбінує початок четвертого. Він заклопотаний виразом, можливістю або неможливістю висловитись, а ми — ледачіші — заклопотані формулою про нього. У кращому випадкові (т. т. у моєму) відпекуються простою констатацією, Клен, мовляв, «увесь час засинав». У гіршому (т. т. у розповсюдженішому) випадкові конструюють бознащо про всяку потойбіч, якої не було, нема й не буде, доки існує один суцільний Божий світ. Ось стільки на тему, — і вже справді досить про духів.

А тепер про літературний випадок.

У науці про літературу існує один засадничий заблуд. Він полягає в тому, що історію літератури вивчають як історію збережених текстів, тоді як треба вивчати не щось, що прийнято за найвірогідніший і найзріліший варіант, а, власне, становлення самих варіантів і їх комбінації.

Не кажучи вже про те, що остаточного тексту не має навіть Біблія (бо й у її найстарших списках є різночитання), достотно щодо кожного твору літератури існує сумнів, чи прикінцевий це варіант — чи не надихнувся б автор ще на одну версію, якби довше був живий або просто присвятив творові більше уваги.

Прикладів не наводжу. Їх є щерть у кожній творчій біографії, з ними з наскою має справу кожен рядовий текстолог.

Але якщо так, то й так звані помилки переписувачів слід майже без винятку розглядати не як помилки, а як виправлення, редагування, співавторство.

Ось тут і тема справжньої кленології.

З сином Клена, Вольфрамом Освальдовичем Бурггардтом, ми мали зо три роки тому листовну дискусію. Йшлося про кілька перекладів із Шевченка, що їх зробила моя дружина Елізабет Котмаер, — ішлося про те, чи можна перекладати саме так, суціль перекладовоюючи, нехтуючи зовнішніми моментами, як от метр, строфа тощо, а дбаючи про єдине: про унаявлення суті, зерна, дійового значення, що його в оригіналі приховує або застаріла для сучасного сприймання форма, абож просто технічне невміння висловитись як слід.

Вольфрам Бурггардт був проти цього принципу. А я, просивши тут дозволу ще на одну ересь, наслідуюся твердити, що це не тільки єдино можливий творчий спосіб передавати твір від людини до людини, а й єдино можливий спосіб робити літературу безперервно актуальною, тобто — утримувати літературу при житті.

Хіба не править давно вже за прилюдний секрет факт, що дев'яносто відсотків з написаного Іваном Франком рано або пізно доведеться редагувати, отже — таки перекладати? Тож моя ересь та, що я хотів би цей прилюдний секрет розповсюдити на ще багато чого в українській літературі.

Переписана наочність «Іліади» і розкопана наявність «Гілгамеша» — фікції. Вони складаються з незліченних попередніх, дов-

ших, коротших, раз-у-раз розбіжних версій, а утримуються при житті щоразовим перефразуванням, переомисленням, потужним пародіюванням. Таке відбувається з кожним літературним твором, що зберігає свою чинність досьогодні: з Євангелією, з «Парсіфалем», з «Божественною Комедією», з «Гамлетом». Таке не відбувається ще тільки з українською літературою. Так от, треба, щоб відбувалось.

Це тема, зрештою, варта спеціальної принципової розвідки. Тим я її тут уриваю. Наскільки вона стосується спадщини Клена, зрозуміло з контексту.

Разом з тим вичерпується тема мого Юрія Клена. Дальший, у становленні, це буде вже не тільки мій і не тільки наш, а — всіхній.

Успіх підприємства залежатиме прямою лінією від кількості (ну, звичайно, і якості) появлюваних тепер і далі кленівських апокрифів. Якщо воно розвиватиметься нормально, так, як у людей, то у двадцять першому сторіччі буде зафіксовано клясичний, канонічний, міродайний текст «Попелу імперій», витриманий на рівні двадцять першого сторіччя, — а, можливо, витриманий на такому рівні, який визначить собою літературне двадцять перше сторіччя.

Що при тому буде мало зовні схожого з тим, що поет Юрій Клен поклав на папір особисто, — не грає ніякої ролі. Грає вирішну роллю факт, що поет і людина Юрій Клен має неказаного значно більше, ніж сказаного. Надавати дедалі форму тому, що могли й хотіли, хоч і не завжди вміли висловити видатні постаті, це й означає творити нормальну літературу нації як частку літератури вселюдської.

БОГДАН РУБЧАК: ПИСЬМЕННИК ЯК КОМЕРСАНТ (II)

(Репортаж із заплілля американського культурно-го фронту)

3. ЯРМАРОК ГЕРОЇНЬ

На перший погляд автори популярних журнальних оповідань (назвімо їх — цілком умовно — мистецькою прозою) мають багато більше можливостей, ніж «підпільні журналісти». Справа в тому, що редакції всю мистецьку прозу купують ззовні. Також для оповідання не треба робити ніяких дослідів, контактів із експертами чи свідками подій; також не потрібний тут ніякий особливий досвід в якійсь галузі спеціалізації. До того письменник має менше стосунків із редактором і тому має менше нагод зіпсувати всю справу якимось необережним листом.

Отож редакційні відділи «мистецької грязі» багато більші та багато серйозніші (McCall's, наприклад, дістає п'ятсот не замовлених оповідань на тиждень!). «Читачі грязі» мусять мати дипломи з літературознавства, і читають вони оповідання не для того, щоб «про око» виправити якусь друкарську помилку, а з точними інструкціями знайти щось відповідне для друку. Також на відміну від статей, які мусять бути завжди актуальні і свіжі, — мистецькою прозою журнали забезпечуються далеко наперед. Великий журнал має звичайно в запасі сорок-п'ятдесят оповідань, і редактор куплене оповідання часто викидає в кіш, щоб замінити його кращим твором. Отже, «риннок збуту» тут на перший погляд ширший.

Але це тільки на перший погляд. Насправді ж справа з мистецькою прозою настільки гірша, що з самих «пристойних» журнальних оповідань вижити в Америці взагалі неможливо. Треба або видавати також успішні романи, або пускатися на цілком уже брукову і досить обридну літературу, про яку говоритиму пізніше.

Найголовніша трудність — це факт, що ніяких «запитів» про оповідання редакторам слати не можна — вони хочуть бачити готовий твір. Редактор перед автором нічим не зобов'язується аж доти, доки твір не буде офіційно прийнятий і куплений. Це значить, що коли твір редакторові не сподобається, автор мусить його ґрунтовно переписати, щоб задовольнити вимоги якогось іншого журналу або заховати машинопис собі на пам'ятку, разом із «карточкою відмови».

Інші причини на порівняльний фінансовий неуспіх авторів оповідань — більш очевидні. Мистецька проза спирається на уяву та інтуїцію, і її не можна продукувати з такою пляновістю, як статті. Також оповідання часто виходять «не так», і тоді їх не легко переробляти. При тому треба пам'ятати факт, що гонорари за оповідання і за статті приблизно однакові.

А тепер кілька слів про «карточки відмов» (rejection slips). Ці папірці — пострах кожного професійного письменника — дуже елегантно оформлені картки або листи (часом, з несвідомою іронією, в формі фоліо, як «б'є-ду»). Тексти їх — це просто шедеври такту. Здається, елегантніших варіацій на тему «йди до чорта» немає ніде в світі. Мета цієї обережності — не образити письменника, який за декілька років може стати геніальним і тому журналові потрібним. Більшість їх звучить приблизно так:

«Дуже дякуємо за нагоду побачити Ваш рукопис. Ми його прочитали з великим зацікавленням, але він, на жаль, не підходить до наших поточних видавничих плянів. Будьте певні, що Ваші майбутні праці користуватимуться в нашій редакції якнайбільшою увагою».

Всі, хто колинебудь по-англійськи писав і пробував свої речі публікувати — з ними знайомі. Як відомо, Гемінгвей мав їх так багато, що міг ними вкрити кожну стіну свого великого дому на Кубі. Він їх любовно зберігав, і часто показував усім, хто цікавився початками його кар'єри або просив порад як починати писати. Їх письменники також зберігають із практичніших міркувань — вони ж бо служать як докази для обниження податків (мовляв, я працював, витрачав гроші, але нічого не заробляв).

З цими картками відбувається цікава гра, яка кидає трохи більше світла на американські видавничі будні. Отже, коли з вашим рукописом приходять «карточка відмови» без ніяких знаків пером чи олівцем, це означає більш-менш, що оповідання прочитав і відкинув «читач грязі», і що в даному журналі вам із такими матеріалами немає чого робити. Але часом карточка підписана ініціалами. Така карточка має вже далеко ваговитіше значення — «читачеві грязі» твір подобається, він його передав одному із заступників редактора, якому твір також подобається, і той передав його самому літературному редакторові. Редактор має до твору застереження (яких він не зрадить), але погоджується після ґрунтовної переробки прочитати його ще раз сам, і нову редакцію оповідання вже можна слати просто на його прізвище. Як бачимо, редактор поводиться з котячою обережністю. Це він робить для самооборони — він ніяким ніяком (який міг би служити як привід до претенсій, часом навіть судових) не сміє зобов'язатися перед автором, бо бюджети літературних відділів звичайно не передбачають ніяких «гонорарів пошкодувань».

Гра стає ще гострішою, коли карточка приходять із більш або менш криптичним реченням, нашкрябаним пером або олівцем із навмисною недбалістю: «Оповідання добре, але сюжет треба загострити»

або «Неясний конфлікт!» Формально оповідання відкинула карточка — але неформально є обіцянка, що редактор долею оповідання гаряче зацікавлений і що прийме його після виконання більш або менш конкретних вимог.

Справа в тому, що, на відміну від статті, редактор ніяк не може керувати переробкою оповідання — воно ж усе такі більшою або меншою мірою зв'язане з мистецтвом. Редактор не може передбачати, чи переробка вийде успішно, і тому не може зобов'язуватися платити авторові «гонорар відшкодування», якщо той не впорається з трудними проблемами перебудови мистецького твору. Він воліє втратити твір, ніж наражатися на довге, незручне і часом досить нервозне листування з невідомим йому автором.

Але про «мистецьку інтуїцію» тут також можна говорити лише умовно. Ми мусимо завжди мати на увазі факт, що творча особистість автора популярних оповідань — такі досить і досить обмежена. Вічні компроміси — це дороговкази для такого автора. При тому такі компроміси часто мають багато сумніші наслідки, ніж у випадку статей — матеріал журналіста більше компромісам піддається, і він не мусить боятися за свій стиль чи творче обличчя.

Вимоги літературних редакторів бувають різні — залежно від типу журналу і від самого журналу. Але ситуація не була б ще така безнадійна, якби знаття тих вимог було безпосередньо приступне. Проте, цілком зрозуміло, що ніякий редактор таких «секретів творчості» публікувати не буде, бо читач журналу цих вимог знати не сміє. Він навіть не розкриває їх у розмовах чи листуванні з письменниками. Письменник бо відомий із своєї цілковитої нездібности зберегти таємницю і ще десь готовий опублікувати такі пікантні інформації, щоб вони стали приступні широким колам читачів. Тоді в передплатника може народитися прикре підозріння, що найголовнішим критерієм оповідань у його улюбленому журналі не завжди є висока літературна вартість і що його все таки хтось обдурює. Тут звичайно справа у славному американському «продукуванні ідолів» (image making) — журнал мусить мати відповідний «імедж» у очах читача.

Дізнатися про ці «закулісні» вимоги автор може тільки з допомогою зосередженого читання і аналізу оповідань, що друкуються в журналі. Щоправда, ті вимоги не такі субтильні, як у випадку статей, і їх багато легше «розконспірувати».

Коли мова про популярні журнали (а не літературні — тут справа цілком інша, хоч вона також має свої особливі і часом цікаві нюанси), — то на найвищому рівні стоїть мистецька проза, що публікується в таких високоякісних популярних журналах як Harper's чи Atlantic (для консервативних інтелектуалістів); і New Yorker, Esquire, Playboy, Harper's Bazaar, Vogue чи Mademoiselle (для снобів). За винятком New Yorker, який має свої дуже специфічні та складні (просто філософські) вимоги, що про них уже кілька відомих літературо-

знавців писало спеціальні есеї, — можна з рукою на серці сказати, що єдина вимога цих журналів — це довічна і здорова вимога літературної досконалости. В них часто можна зустріти дуже серйозні твори сучасних світових авторів, не зважаючи на їх тематику чи на їх часом доволі незвичайні особливості стилю.

Ці «концесії» в бік справжньої літератури, особливо в журналах мод — наслідок нового зацікавлення культурою, що його спричинили посередньо зростання науки та техніки (американці чомусь уявляють, що вони культуру зможуть виростити так же легко і швидко, як індустрію, не цілком ясно усвідомлюючи, що зростання культури — це процес століть), а безпосередньо — геніяльний Кеннеді та його не менш у своєму репертуарі геніяльна Джекі. Перегляньте колись журнал Playboy. Поруч з його знаменитими (хоч якось не живими!) голенькими панночками, ви зустрінете і Моравію, і Набокова, і Ануя, і Артура Міллера, і кого хочете — аж до самого Сартра, який відмовляється від Нобелівської нагороди, але чомусь не відмовляється від такого грубо комерційного підприємства, як Playboy, що від нього аж тхне «мове фуа».

Але письменника ці журнали ставлять перед досить крутою проблемою. Справа в тому, що, окрім Harper's і Atlantic, — ці журнали (значить — журнали для снобів) маловідомих письменників майже ніколи не друкують. Сноб любить «імена», а вже потім (якщо взагалі) працю тих «імен». Отож і редакції перш за все зацікавлені «іменами», а вже потім літературною якістю твору. Такі твори редактори звичайно замовляють (або, точніше кажучи, в світової слави автора просто вижебрують) і за них платять згори, і то платять «порядно».

Найширший і найзисківніший «ринок збуту» для автора популярних оповідань — це велика група різних жіночих журналів, виключаючи їх найвищу категорію, що її я згадав угорі. Такі журнали добре платять (найнижча ставка за оповідання в McCall's — тисяча доларів) і в кожному числі друкують порівняно велику кількість оповідань. Також вони частіше — хоч аж ніяк не часто — поміщують маловідомих письменників. Але тут уже починаються ті субтильні і таємничі вимоги, які не мають анічогісінько спільного з літературною вартістю твору.

Всі ці вимоги зводяться до невиможливого факту, що разом із телевізією та фільмами популярні жіночі журнали є апаратами для втечі. Проте, на відміну від фільмів і телевізії, пересічний «утікач» у цьому випадкові досить культурний — це освічена, але докраю змуджена міщанка, що хоче хоч на хвилину позбутися її дуже елегантного, а проте дуже нецікавого життя.

Отож, оповідання призначене для такого журналу мусить перш за все говорити про середовище, що його читачка добре знає. Це має витворювати почуття «ідентифікації» читача з героїнею. Але проблема в тому, що ця «ідентифікація» мусить у самій своїй природі бути або несправжня, або неповна. Оповідання ж бо не сміє показувати чи-

тачці межових ситуацій того життя, що ним вона мусить жити і що від нього пробує втікати. Ні в якому випадкові автор не сміє підтверджувати, що така насправді читачка живе життям, яким не варто жити і яке можна провести тільки «насліпо». Така різка конфронтація з реальністю може читачку до болю вразити — і тоді вона чого доброго може перестати передплачувати або купувати журнал, і так відріже себе від його реклам. З другого ж боку, мода на солодко-каво-сантиментальні оповідання вже пройшла (хоч донедавна вона панувала!), і читачка хоче «рельних конфліктів» та «реальних проблем». Отож, проблеми відчуження, втрати особистости, збайдужіння і всяких інших «філософських» захворювань редактори примушені вважати за нереальні, хоч насправді вони дуже пекучо-реальні — щодруга жінка, що колись ходила в каледж і мріяла про цікаве майбутнє, а тепер божеволіє в своєму елегантному домику, — ними хворіє. Іншими словами, читачку ніколи не можна змусити дивитися на життя з тією тверезою гостротою, що її дає справжнє мистецтво. Її треба приспати різними шаленими романами, що їх вона з своїм мужем — завжди зайнятим і, по правді, трохи нуднуватим адвокатом чи банкіром — ніколи пережити не зможе.

Також треба уникати всякого «бруду». Пані Блейкмор, редакторка відомого журналу Redbook, свого часу висловила цю проблему в одному із професійних журналів для письменників з типово жіночим (хоч напевно несвідомим) гумором. «Оповідань про алькоголізм, безладне статеве життя, наркотики і т. д. — не приймаємо», — твердить вона. Але зразу ж заявляє: «Ми хочемо оповідання про справжніх людей у справжніх ситуаціях і з справжніми конфліктами». З цього явно виходить, що або алькоголізм, безладне життя і наркотики є насправді нереальні, абож ці конфлікти, що їх авторка вважає за справжні, є насправді несправжні. Мільйони пияків, розпусників та наркоманів у нашому суспільстві примушують нас ствердити, що такі останні твердження більше схиляється до правди. Між іншим, є багато журналів, де в мистецькій прозі ці проблеми можна ставити, але тоді їх треба насвітлювати так, як у «експльозивних» статтях, що про них я говорив. Це значить, що треба забути про принцип «ідентифікації» і втілювати їх в героях дуже багатих, дуже бідних, у неграх, бітниках, мистцях, учених, імігрантах та інших суспільно «межових» групах, щоб читачка стала не співучасником подій, а їх суддею.

З формою і стилем таких оповідань також треба поводитися дуже обережно — тут бо також є свої і явні, і скриті закони. Явні закони мусіли б бути зрозумілі для кожного, хто колинебудь займався професійною популярною літературою в будь-якій мові. Отож, потрібний сильний сюжет, дія мусить відкриватися зразу ж у першому абзаці, а мінімум усяких там роздумувань треба влітати якнайнепомітніше в хід оповідання. Персонаж мусить бути різко окреслений, без зайвих прустівських субтильностей, і героєм мусить бути жінка або дівчина.

Такі оповідання можна будувати (чи можна було, доки Джекі паням не показала, що культура — це національний обов'язок!) за певними постійними формулами, і тому вони в професійних колах ще й досі називаються *formula stories*.

Можна навіть купити підручники з такими заголовками, як «36 драматичних ситуацій» або «Підставові формули», які описують різні сюжетні зав'язки та розв'язки, накреслюючи їх абстрактні кістяки і навіть подаючи діаграми, що їх можна вічно пристосовувати до трохи змінюваних обставин та персонажа. Між іншим, такі книги можна рекомендувати і декому з наших письменників для успішнішої праці в українській літературі, хоч знову інші з них могли б бути їх авторами.

Сам стиль мусить бути вигладжений та залізаний до досконалости, і «кострубатості» мусять бути зразу ж таки гладенько замазані. Редактори абсолютно не зважають на очевидний факт, що саме всякі «кострубатості» часом бувають печаттю індивідуальности мистця і роблять його твір справжнішим та живішим. Вже саме шорсткість стилю — навмисна в Гемінгвея та ненавмисна в Достоєвського — зразу ж дискваліфікували б тих письменників у таких журналах, а їх тематика й поготів. В наслідок такого шліфування, а також і під впливом всяких «редакторських порад» уже після того, як оповідання куплене, — такі твори до гротеску безликі і бездушні, немов обличчя елегантних манекенів.

З написаних стилістичних вимог, найголовнішою є принцип, щоб оповідання було списане не безпосередньо з уяви чи спостережень автора, а радше з «великої літератури». Отже, оригінальність тут не тільки не потрібна, а просто не бажана. Це, звичайно, не значить, що треба «переписувати» великих письменників, але це значить, що треба писати так, щоб читачка, яка ходила в каледж, мала враження, що вона читає Літературу. Отож, усякі традиції — від певних поз і жестів героїв до найдрібніших технічних деталей, як, наприклад, «в'язання» чи «переходи», мусять бути якнайсумлінніше збережені. Письменник не сміє приголомшувати читачку екстремно власним, а мусить нагадувати їй щось уже легенько знайоме — немов пережите, але насправді перечитане. При тому всьому треба пам'ятати, що читачка все таки ходила в каледж і впізнає наївність, не кажучи вже про епігонство.

Але всі ці справи не турбують сумління комерційного письменника. Він же знає, що він після всього займається не мистецтвом, а доволі вишуканим ремеслом. З кількох професійних журнальних письменників, що їх мені доводилося зустрічати, тільки один був переконаний, що він пише справжню літературу. Решта їх, до речі, люди великої особистої культури, включно з колишнім професором фізики — прекрасно усвідомлюють справжнє призначення своєї роботи, хоч це аж ніяк не значить, що вони її не люблять чи навіть не шанують. Але чи їх ремесло, враховуючи все те тонке баянсування та «вгадування», не є вже саме в собі своєрідним мистецтвом?

Тяжко вгадати, скільки справжніх мистців займалися чи займаються такою літературою, бо журнальні оповідання дуже часто публікуються під псевдонімами. Підозріваю, що не дуже багато — поперше, для цього потрібний спеціальний талант і вміння, що їх добрий письменник не завжди має, особливо коли він володіє дуже органічним стилем та інакше писати не може. А подруге, «журнальна» репутація (хоча б через псевдоніми) аж ніяк не впливає на видавання серйозних романів. Коли роман відповідний до друку (тут також боюся слова «добрий»; але, за словами знаменитого шинкаря з фільму «Ірма ля дус» — це знову цілком інша історія), його надрукують, не зважаючи на «журнальну бібліографію» автора. Але були письменники, що в ранніх етапах творчости інтенсивно писали «таку» літературу, і то (за їх власними свідченнями) не без приємности — наприклад, Една Сейнт, Вінсент Міллей, Артур Кестлер (який, окрім літератури сумнівної щодо вартости, також писав «літературу», сумнівну щодо легальности), Алтон Сінклер та інші. Багато письменників до такої діяльности не признається, а псевдонім законом зобов'язує редактора до повної дискреції, так що історикові літератури не завжди вдається прослідити такі бібліографічні «присмаки».

Але останнім часом навіть у журналах «другої кляси» (McCall's, Redbook, Good Housekeeping, дівочий Seventeen, Cosmopolitan, канадський Chatelaine) щораз частіше появляються письменники з світовою славою, приносячи на їх сторінки не тільки власні прізвища, але також притаманні їм стилі та кола тем. Причина цих нововведень — це знову ж та «культурна експльозія», яка примушує редакторів робити реверанси в бік справжньої літератури. А з погляду автора, п'ять чи десять тисяч доларів за коротке оповідання це все таки не жарт, і письменник із світовою славою може собі на такі «стрибки в гречку» час від часу дозволити, без особливої загрози для своєї корони. Redbook, наприклад, має сьогодні рецепт «один на три» — одне «справжнє» оповідання на три «комерційні» твори в кожному числі. Але треба пам'ятати, що це «справжнє» оповідання мусить бути блискуче підписане.

Ще один досить зисковий ринок — це журнали типу Playboy, тільки трохи нижчої кляси, що їх останнім часом появилася ціла маса (Nugget, Cavalier, Escapade і т. д.). Як це не дивно, про принципи творення їх мистецької прози можна сказати те ж, що і про оповідання в жіночих журналах, хоч на перший погляд ці два типи періодичних видань діаметрально протилежні. Насправді ж, мистецька проза, публікована на їх сторінках (разом із автоеротичністю світлин голих дам), має ту ж саму функцію, що оповідання в жіночих журналах — все це є «машини втечі». Редактори ж бо хочуть, щоб їх читачі — від тих, що по студентських гуртожитках до сьомого поту зубрять підручники математики, до тих, що до сьомого поту в публічних гаражах ремонтують авта, — на кілька годин уявили себе світовими чепурунами та «плейбойями», які в Барсельонах, Парижах, Віднях, Лісбонах

та інших «Вілледжах» неймовірно блискавично підкорюють неймовірно гарних і цікавих контес, везуть їх неймовірно швидкими «джагуарами» до своїх неймовірно елегантних квартир і там їх неймовірно успішно розважають своїми неймовірно чоловічими прикметами. Життя «джет сету» — нової кляси багатих молодих людей, які Рів'єру вважають за власне подвір'я, — тепер приступне для кожного покупця такого журналу. «Нова моральність» цього «золотого покоління» (вислів редактора Playboy), яка схвалює все, що приємне та більш-менш дозволене законом, стала темою більшості матеріалів для таких журналів. Не думайте ні на хвилину, що ці матеріали — «бруд» або «порнографія»! Редактори занадто лицемірні, щоб приймати до друку щирі огиду. Вони мусять усе таки задовольняти «добрий смак» своїх читачів-мрійників.

Письменник мусить просто переорієнтувати свій світогляд із світу мрій змученої молодої жінки на світ мрій змученого молодого чоловіка і писати не так псевдосерйозно, як псевдодотепно, не так псевдоромантично, як псевдоеротично (як я вже згадував, клінічні описи ліжкової акробатики в цього типу журналів «не підуть» — на це є інші роди видань), вибирати теми, пікантні і двозначні, — і чекати, щоб його коверт витягнули з «грязі».

До «середніх ринків» належать ще журнали кримінальних оповідань і жанру science fiction, але для цього треба мати спеціальні зацікавлення і особливий талант. Розвинувши свою техніку в журналах, такий письменник може швидко перейти на «ринок пейпербеків» і там уже цілком «поважно заробляти», особливо коли він має фізичну силу і витривалість. Один автор цілком добрих детективних романів написав їх двадцять сім за два роки, а Жорж Сіменон може написати роман за дев'ять днів!

Як для журналіста, так і для письменника є ще легші дороги, але вони ведуть у ще глибші та багистіші долини, ніж дороги статей.

Для жіночої тематики є спеціальний жанр confession story, що публікується у для нього призначених «журналах сповідей». Розмір такого «твору» значно більший, але писати його легше, бо він розрахований для читачів із мінімальною освітою. Його можна написати навіть «препаршиво» (за це знамените слово дякую Лесі Лисак, що її писання варто читати хоча б задля таких лексичних знахідок-перлин), і він все одно буде прийнятій. Але тут також є свої «секрети творчості», що їх треба добре знати. Наприклад, така «сповідь» мусить бути написана в першій особі і мати інші ознаки автентичності (вона навіть мусить бути підписана жіночим прізвиськом, хоч дуже багато авторів є чоловічого роду). Жанр «розповіді» тут береться дослівно — молода жінка розказує про якесь гостре переживання слізно-романтичного характеру, що часто крутиться довкруги завчасних завагітнень та їх неприємних наслідків або довкруги пляшки чи молодшої сестри, що нею (або ними обома) занадто уважно цікавиться молодий муж героїні. Писати, отже, треба якнайпримітивніше, без ніяких сти-

лістичних прикрас та іншої літературної акробатики, щоб дія розвивалася швидко та гладко. Формули сюжетів тут такі прості, а вимоги стилю такі нескладні, що письменник може написати одну таку «сповідь» за кілька днів. Також ринок тут значно ширший — численні «журнали сповідей» окрім них нічого більше не друкують, і в одному числі іде їх часом аж двадцять. Отож, з такого «писання» можна добре жити — дехто на такому ринку заробляє понад двадцять тисяч доларів. Але, з другого боку, пишучи такі речі місяць-у-місяць, рік-у-рік, — можна, мовляв Достоевський, скоро поїхати на відпочинок до Швейцарії.

Ще нижче стоять ринки журналів для чоловіків, де друкуються оповідання повні брутальної жорстокости та неприхованої порнографії.

Я ще не згадав одного важливого фактора в «підпіллі» американської літератури — літературного агента. Його я залишив на кінець цілком навмисне — хоч літературних агентів є в Америці біля півтори тисячі, вони насправді авторові дуже мало допомагають. На це є дуже логічна причина. Літературний агент звичайно бере від п'яťох до десятих доларів за саме прочитання короткого оповідання. Якщо після перших кількох абзаців оповідання здається йому «професійним», він його продає за десять відсотків комісу. Якщо ж твір на його думку «непрофесійний», він його повертає авторові з чемним листом та кількома мрячними і загальниковими заувагами. Але справа в тому, що коли автор пише «професійно» — це значить, що він докладно знає «ринок» і там свій матеріал може продати сам.

Агенти часто хочуть переконати кандидатів у письменники, що вони мають більший доступ до редактора, ніж автори. Але це не завжди правда. В більшості випадків і «запити» про статті, і оповідання користуються в редакції такою самою увагою як від самого автора, так і від агента. А в деяких редакціях агентів просто не люблять. При тому дехто з агентів пробує «натягнути» початківця на всякі додаткові поради, навчання як писати, перероблювання рукописів і т. д. Також дехто з агентів має такі примітивні погляди, що він своїми «порадами» та «редакціями» може пошкодити навіть «комерційному» письменникові.

Проте, агенти все таки «ринок» знають, і вони можуть бути корисні в деяких випадках, як ось писання для нижчих категорій видань, де редактори не зважають на стилістичні особливості та інші прикмети матеріалів, і де не перероблюваний рукопис може мандрувати з редакції до редакції. Так само більшість відомих авторів має агентів, щоб не турбуватися набридливою механікою комерції.

Ось дуже загальний репортаж із «запілля» американського літературного життя. Як бачимо, життя це не таке вже барвисте, блискуче та усмінене, як елегантні обкладинки журналів.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: РУМУНСЬКИЙ «ДЕГОЛЛІЗМ»

Керівники Румунської комуністичної партії (РКП) мали, мабуть, радше політичне щастя, коли в конфлікті Москва-Пекін («в ідеологічних розходженнях між російським і китайським тлумаченнями марксизму-ленінізму») їм удалося вманеврувати себе на вигідні позиції нейтрального посередника і з цих позицій здобувати якнайбільші національні користі у збереженні самобутності своєї партії і для поширення конкретних суверенних прав Румунської Соціалістичної Республіки (РСР). Говоримо про «політичне щастя» тому, що напередодні наявного загострення цього конфлікту, три роки тому, в Пекіні перебувала «урядово-партійна делегація РКП» для обговорення та фіналізування культурного обміну між Румунією і Китаєм. На перший погляд могло здаватися кожному, в тому числі також і недовірливим спостерігачам у Москві, що тут ідеться про дуже благі неполітичні справи. Не виключено, що саме так з'ясовували «румунські товариші» своїм «російським товаришам» годішню свою місію під час московської зупинки в дорозі до Пекіну або в поворотній подорожі звідти.

Однак дальший розвиток подій у взаєминах між Букарештом і Москвою показав, що румунським комуністам не йшлося тільки про «зміцнення співпраці між двома соціалістичними країнами в ділянці культури, науки тощо», але також і про запевнення собі дуже реальної підтримки «великого брата» в Азії (більшого, ніж «старший брат» у Москві!) у своїх прагненнях якоюсь мірою емансипуватися від впливів російських великодержавних шовіністів з ЦК КПРС. Про що конкретно домовилися тоді і пізніше румунські та китайські партійні керівники, проте цілком зрозуміло мовчать офіційні комюніке, опубліковані після відбуття таких двобічних переговорів.

Треба нагадати, що в той час генеральним секретарем РКП був сьогодні вже покійний Георгію-Деж — колишній активний комуністичний підпільник у Румунії та довголітній політичний в'язень королівських та антонескуївських тюрем. Уже цей факт може свідчити про його особисту незалежність від індоктринації Москви і про його політичну непідкупність. Також більшість теперішніх керівників РКП здобула свою політосвіту та загартувалася в підпіллі і тюрмах. А цей факт має свою вимову, зокрема якщо мова йде про стосунки комуністів до директив з Москви — до директив сталінських, хрущовських чи брежневсько-косигінських. До незалежницьких

позицій своїх товаришів з політбюра ЦК РКП був примушений приєднатися також Омелян Бондараш — колишній румунський міністер оборони з ласки Сталіна, який перед другою світовою війною був на вишколах в СРСР і про якого ходять чутки, що він басарабець українського походження.

Як відомо, румунська емансипація почалася з того, що в початкових та середніх школах ліквідовано обов'язкове навчання російської мови і переведено її на статус добровільності. В той час за східним кордоном Румунії на Пруті, тобто в Басарабії, або в т. зв. Молдавській РСР, має місце справжня вакханалія русифікаторських оргій. У такій ситуації весь румунський народ напевно стоїть у питанні російської мови в школах за РКП. Це — більше ніж тактичний захід у справі здобуття для себе авторитету та популярності серед народу.

«РЕВ» — МАСКА РОСІЙСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Після цього на чергу прийшло питання з'ясувати становище Румунії в системі Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) або, як цю раду популярно називають на Заході, в системі «Комекон-у». Ця рада постала з ініціативи і під тиском СРСР, щоб під виглядом «розподілу співпраці соціалістичних країн у виробництві» забезпечити економічну гегемонію російського державного капіталізму над «табором соціалістичних країн» і підпорядкувати все їхнє господарське життя одному плянувальному центрові в Москві. Це з одного боку. А з другого — РЕВ мала стати противагою для Європейської господарської спільноти (ЕГС) шести західноєвропейських держав, щоб у той спосіб унеможливити білятеральні домовлення окремих учасників РЕВ з окремими членами ЕГС чи з ЕГС у цілому. Іншими словами, Москва резервувала за собою (як за економічно найміцнішим партнером РЕВ) право на беззастережний контроль над економікою і над зовнішньоторговельними взаєминами всіх учасників РЕВ. Усім ясно, що під ширмою правових заходів та норм «міжнародного договору» про РЕВ криється клясичний колоніалізм найвищої форми імперіалізму або, інакше висловившись, російсько-більшовицький неоколоніалізм.

Аж ніяк не можна припускати, щоб таке становище не було ясне для партійних верховодів усіх «народних демократій». Румунські партійні керівники з-поміж цих верховодів були в тій щасливій ситуації, що вони встигли наладрати свого роду свій «гарячий дріт» до Пекіну і в той спосіб забезпечити собі вільні плечі в змаганнях з Москвою. Фактично й інші «народні демократії» могли піти «румунським шляхом до соціалізму»; вони напевно дістали б таку чи подібну підтримку в Пекіні, державною, національною та партійною рацією

якого є тепер всюди підважувати впливи «сучасних ревізіоністів у Москві» при умові, що це відбуватиметься з «позицій марксизму-ленінізму». Чому так не сталося, не будемо аналізувати.

Початків румунського опору в економічній ділянці треба шукати у відмові уряду РСР (тоді ще Румунської Народної Республіки — РНР) прийняти до реалізації «пропозицію» Москви створити з наддунайських районів Румунії, Болгарії та Української РСР (західні райони Одеської області) один «міждержавний економічний район». Цілком зрозуміло, що така «пропозиція» уряду СРСР була потрактована в Бухарешті (може, також і в Софії) як грубе порушення незайманості кордонів та суверенних прав Румунської НР і як втручання у внутрішні справи інших соціалістичних країн. Твердимо, що в «період культу особи Сталіна» румуни ні на відмову, ні на будь-який опір не відважилися б; здається, не відважилися б також тоді на підтримку такого опору чи відмови Китай та його патріїні керівники на чолі з Мао-Тзе-Дуном. Це все стало можливим лише в «період волюнтаристського суб'єктивізму та парадности», тобто у хрущовський період. Точніше окресливши, — «в період ідеологічних розходжень між КПК і КНРС».

Після цієї «першої рунди на боксерському рингу» у взаєминах між Бухарештом і Москвою логічно мусіло прийти до чергового удару між ними, викликаного цим разом уже з румунського боку. На одній із рутинованих сесій РЕВ румунська делегація відкинула «пропонований» Московію «розподіл співпраці у виробництві», який щодо Румунії містився в тому, що вона повинна відмовитися від дальшої розбудови своєї важкої і машинної- та приладобудівельної промисловости, а всі капіталовкладення спрямувати на «зміцнення сільсько-господарського виробництва» та «поширення сировинної бази» тобто в основному — нафтопродуктів) для спільних промислових цілей. Москві йшлося про те, щоб коштом румунської хлібо- та кукурудзозаготівлі зменшити свої закупи зерна в капіталістичних країнах, — закупи, спричинені провалом «освоєння цілинних земель» та катастрофальним станом жнив у 1963 році.

Коли сьогодні повторно читати текст виступу генерального секретаря РКП Ніколае Чавшеску на XXIII з'їзді КНРС («Правда» від 1 квітня) або економічні розділи його промови, виголошеної 7 травня у зв'язку з 45-річчям РКП, чітко й недвозначно впадають в очі його самовпевненість, гордість і задоволення з приводу росту виробничих темпів саме румунської промисловости. Напевно з мішаними почуттями читали ці пасуси члени політбюро та секретаріату ЦК КНРС. До того, Чавшеску — добрий марксистський діялектик, який аргументує, що «базою соціалістичного та комуністичного будівництва була, є і буде всемірна розбудова промислових потужностей». При цьому йому легко посилатися на радянські приклади.

Щоб забезпечити свою економіку перед боляче шкідливими наслідками можливої господарської бльокади з боку СРСР та його

сателітних «народних демократій», румунські державні мужи, партійні керівники і дипломатія сильно пожвавили економічні взаємини з капіталістичними країнами Західньої Європи — з Австрією, Францією, Великобританією та Західньою Німеччиною. На цьому місці не потрібно рееструвати подорожі відповідних міністрів та прем'єра Маврера в Західню Європу. Це все відоме із сторінок щоденної преси. Треба пригускати, що ці румунські заходи щодо «мирного співіснування країн з різним суспільним ладом» були узгіднені з керівними товаришами «великого брата» в Азії, який, до речі, нападає на «сучасних похрущовських ревізіоністів у Москві» за їхню «політику мирного співіснування» щодо «імперіялістів США».

Не тільки китайські комуністи є винятком у стосуванні двох чи навіть більше мір у політиці. «Таке протиріччя тільки уявне, — скаже кожний підкутий марксист з Пекіну. — «Бо у випадку Москви „політика мирного співіснування” є капітуляцією перед „паперовим тигром” американського імперіялізму; а у випадку Букарешту саме нестосування такої політики було б капітуляцією перед „сучасними ревізіоністами” великодержавного шовінізму». Така діалектика є навіть переконлива для кожного політичного прагматика.

Але діалектика діалектикою. Сьогодні більшовицька Росія не спроможна стосувати якісь спектакулярні санкції проти одного з партнерів «співдружності соціалістичних націй», бо в такому випадку дійшло б до цілковитого розвалу і краху «міжнародного комуністичного та робітничого руху», а безпосереднім руїником його виявилася б Москва. Пекін тільки й чекає на такі спектакулярні заходи. І про це в Москві добре знають.

Як бачимо, аналогія з позицією деголлівської Франції щодо ЕГС (якщо аналогії в міжнародній політиці взагалі можливі) аж сама напрошується. При умові, що для встановлення публіцистичного паралелізму дозволяється «порівнювати велике з малим». При цьому завжди треба бути свідомим вимірів питомої ваги Франції на Заході, а Румунії на Сході. З другого ж боку, потенціально значення румунської екстратури може бути куди вагоміше, ніж такі екстратури французької в Атлантийському бльоці. Є мало виглядів, щоб хтось пішов слідами Франції, зате «румунські сліди» можуть повести в столиці не тільки «народних демократій», але також і радянських союзних республік. Справа в тому, щоб там були відповідні сміливі «слідопити».

ЗА ПОЛІТИКУ НЕВТРУЧАННЯ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ

Для чіткішого ходу думок у цій статті треба ще раз процитувати відповідний пасус з промови Н. Чавшеску на XXIII з'їзді КПРС (див. «Сучасність» ч. 5 за травень 1965, стор. 88):

«Міжнародна співпраця і збереження миру передбачають додержання принципів національного суверенітету та незалежності, рівноправності, невтручання у внутрішні справи, взаємної вигоди, священного права кожного народу самому вирішувати свою долю, вибирати у відповідності з своєю волею та інтересами шлях політичного, економічного і соціального розвитку».

Весь цей пасус пропущений не тільки в «Радянській Україні» від 1 квітня 1966, але, як тепер виявилось, в усіх республіканських газетах. Просто тому, що офіційне пресово-інформаційне агентство ТАРС викреслило його у своїй щоденній інформації для республіканської преси. У цій інформації ТАРС викреслив також окремі слова та речення з чергового пасусу, безпосередньо зв'язаного з попереднім, і ці викреслення подаємо в дужках.

«(Вірна цим принципам), наша країна, — продовжував тоді Чавшеску, — засуджує дії агресивних імперіялістичних кіл, які вдаються до втручання у внутрішні справи інших країн (до натиску та змов, зазіхають на незалежність і здобутки народів), створюють небезпеку для справи миру...»

Ці всі пропущення та викреслення зроблені цензорами в Москві, щоб у читача республіканських та обласних газет викликати враження, що шеф Румунської комуністичної партії мав на думці тільки... американських та інших капіталістичних імперіялістів. Але, як кажуть, «на злодію шапка горить»: без стосування цензорського червоного олівця ми, мабуть, ніколи не довідалися б, що московські політбюрократи точно зрозуміли, що Чавшеску спрямував ці свої закиди також і на їхню адресу. Можливо, що передусім на цю адресу.

Твердимо, що організатори XXIII з'їзду КПРС (тобто тодішня президія та секретаріат ЦК КПРС) передбачали, що виступ Чавшеску буде для них невідгідний з огляду і на окремі формулювання, і на ставлення «відповідних акцентів». Тому як «дискутанти» чи навіть «полемісти» з ним виступили після нього Янош Кадар та молдавський перший секретар Бодюл. Зокрема виступ останнього про «злиття соціалістичних націй» треба трактувати як напасливу репліку на висновки Чавшеску; а Бодюлове твердження про «російську мову як другу рідну мову молдаван» завершило цю найнахабнішу провакацію.

Однак ні на згаданому партз'їзді, ні опісля Чавшеску не дав себе вивести з рівноваги або застрашити. У своїх дальших промовах на терені Румунії — останньо, при кінці червня цього року, при різних нагодах з пирводу однотижневого перебування китайського прем'єра Чу-Ен-Лая в Румунії — він постійно повертається до питання «додержання принципів національного суверенітету» та «незалежності кожної комуністичної партії» і палко та твердо боронить «священне право кожного народу самому вирішувати свою долю».

Розуміється, він має на думці передусім національний суверенітет Румунії, священне право румунського народу і незалежність Румунської комуністичної партії, хоч його вимоги мають принциповий та універсальний характер.

Надзвичайно цікава своєю багатогранністю та якнайрішучішим підкресленням національної гідності є його промова від 7 травня 1966 з приводу відзначення 45-річчя з дня постановля Румунської комуністичної партії. Ця промова викликала великий публіцистичний шум у світі і, як відомо, примусила Брежнєва раптово вибратися в дорогу до Букарешту, щоб на місці зорієнтуватися, в чому справа. Можна б цілими сторінками цитувати з цієї промови, з повним текстом якої повинні б познайомитися зокрема президія ЦК КП України та партійні керівники в інших радянських союзних республіках. Бо в ній багато сказано посередньо на їхню адресу і подано рецепт для практичного використання та застосування «румунських вимог» в умовах даного народу.

Ніколає Чавшеску каже там між іншим:

«Останньо багато теоретиків намагалося обґрунтувати погляд, згідно з яким нації є застарілою суспільною категорією, яку вже випередила історія і яка вже не може відограти важливої ролі в розвитку суспільств. Однак історія показує, що поява нації як форми людської спільноти і розвиток національного буття народів є суспільним процесом, згідним з природним правом, і кінечним та неунікненним етапом еволюції всіх людських суспільних груп...

«Народи, які впродовж століть боролися за те, щоб визволитися з чужого ярма, які зазнали свободи, національної незалежності і втішаються правом вирішувати власну долю та майбутнє своєї батьківщини, не можуть відмовитися від тих священних прав, які гарантують їм поступ у напрямі справедливого ладу і цивілізації. Успіхи, досягнені новими державами в ділянці консолідації їхньої господарської та політичної незалежності, мобілізують усі інші народи, які все ще терплять під колоніальною владою, до боротьби за визволення з чужого поневолення і за здобуття національної незалежності. Не зважаючи на всілякого роду перешкоди та чужу окупацію, поневолені суспільства не перестають боротися за визволення і не щадять жертв, щоб вигнати чужого займанця та стати самостійною нацією, здатною вийти на шлях вільного і незалежного розвитку. Історія нашої країни є з цього погляду промовистим прикладом. Румунські землі — Волощина, Молдавія та Семигород — упродовж довгих століть знаходилися під чужим пануванням... Все ж таки чуже панування не змогло задушити в румунському суспільстві прагнення до волі і знищити прямування до єдності...

«Понад сто років тому видатний патріот і борець за національну єдність нашого суспільства писав: якщо почуття національної приналежності є душею народу, якщо народ, який зберігає цю харак-

теристичну ціху своєї індивідуальности, тобто свідомість окремого буття, посідає невід'ємне право на вільне життя, то національна єдність є гарантією його свободи, є тим тілом, яке потрібне, щоб душа не падала і не опинилася в безвладності, але, навпаки, щоб вона росла і розвивалася...»

Ці, може, задовгі цитати були конечні, щоб з'ясувати національне мислення Чавшеску та його товаришів з політбюро РКП. Дехто готовий сказати, що це — націонал-комунізм. Чевшеску з місця відкидає таку інтерпретацію: «Немає комунізму національного чи інтернаціонального. Комунізм є одночасно національний та інтернаціональний. Він не є поняттям абстрактним». На його думку, «соціалізм чи комунізм будується на засаді визнання... окремих національних ціх кожного народу та кожної країни і бере до уваги різні умови, серед яких даний народ творився і розвивався; будівництво соціалізму чи комунізму є виразником волі кожного народу, його життєвих інтересів і прагнень...»

Якими далекими від цих тверджень є спотворювальні писання з цієї тематики на сторінках київських «Комуніста України» або «Радянської України», не говорячи вже про публічні виступи «керівників партії та уряду Української РСР».

НІ «ЛЕНІН», НІ «ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ»

У вступному розділі ювілейної промови Чавшеску подає досить просторий нарис історичного розвитку соціалістичного та робітничого руху в Румунії. Немає тут лайливих, брудних епітетів на адресу румунських соціал-демократів, незалежних соціалістів чи діячів селянських партій. Навіть румунська дрібна буржуазія і представники капіталу та поміщицтва потрактовані радше з позицій об'єктивного критицизму. Гостро оцінюються тільки фашизм «Залізної гвардії» і диктатура маршала Антонеску, як вислужники і «запроданці німецького імперіялізму та нацизму».

При колісці РКП поставлені Маркс та Енгельс, які в своїх листах і писаннях давали високу оцінку румунському соціалістичному робітничому рухові. Ленін та його «жовтнева революція» тільки в натяках поставлені десь на задній плян; не можна ж вимагати, щоб їх цілком промовчано. Здається, що й об'єктивно вони не мали надто великого впливу на розвиток соціальної боротьби в Румунському королівстві. Не виключено, що безпосереднє посилення на Маркса та Енгельса є спробою поставити соціалістичний рух у Румунії на становище, рівноправне з таким рухом у Росії, щоб ще раз підкреслити його національну самобутність і незалежність.

Зате кардинальним помилкам та злочинним втручанням Комінтерну в життя і діяльність компартії Румунії присвячено в промові Чавшеску дуже багато уваги. Ось декілька цитат:

«Доходило до того, що Комінтерн визначав керівні кадри партії включно з першими секретарями ЦК з-поміж людей, які жили за кордоном і не знали ні життя, ні зацікавлень румунського народу. Присутні старші члени партії напевно пам'ятають, що першими секретарями РКП, що їх іменував центральний комітет на IV та V з'їздах партії, були два діячі інших комуністичних партій. Маючи на увазі факт, що також інші керівні особи нашої партії були іменовані в той час з-поміж людей, які не жили в Румунії і які не знали суспільних та економічних умов країни, можемо уявити собі, яку шкоду вчинив тоді цей звичай революційній боротьбі в нашій країні...» (Для пояснення: V з'їзд РКП мав місце в 1931 році).

«Директиви Комінтерну, спрямовані в 1940 році до Комуністичної партії Румунії, замість того, щоб визнати слушність боротьби проти гітлерівської війни і закликати до зміцнення цієї боротьби, — ці директиви критикували румунських комуністів за діяльність проти агресії Німеччини та за прагнення боронити національну незалежність батьківщини. У суперечності з фактичним станом справ директиви говорили: „Німеччина та Італія не бажають собі на теперішньому етапі, щоб балканські держави були втягнуті у війну. Вони бажають, щоб балканські держави збільшили виробництво зерна, нафти й різної сировини, яких потребують Німеччина та Італія. Тільки цькувачі війни, англійські та французькі імперіялісти, прагнуть і на теперішньому етапі намагаються перешкодити виробництву цих держав та їхній торгівлі з Німеччиною...» Крім цього, ці директиви вимагали, щоб гасло „оборони кордонів”, завдяки якому партії вдалося задоволити прагнення широких патріотичних сил, було здемасковане як гасло „ведення політики на зближення з Англією та Францією і війни проти Німеччини та Радянського Союзу”... Названі директиви викликали велике замішання і дезорієнтацію в середині партії, послабили на деякий час її діяльність... вони мали надзвичайно важкі наслідки для цілоти акції, спрямованої на об'єднання народу проти фашизму й агресії Німеччини...»

Досі в комуністичних колах ніхто так гостро не скритикував прогітлерівську політику Москви за 1939-41 рр. Московські партійні верховоди (і за Хрущова, і тепер — за Брежнєва) послідовно відмовчуються від цього періоду більшовицької зовнішньої політики.

Промовчавши питання «Московського диктату», який у червні 1940 відорвав для СРСР від Румунії Басарабію та Північну Буковину, Чавшеску продовжував: «Як відомо, у серпні 1940 Румунія була примушена прийняти Віденський диктат, на підставі якого відорвано від неї північну частину Семигороду... У цій такій важкій для історії своєї країни хвилині румунський народ опинився сам, без будь-

якої зовнішньої підтримки, залишений всіма європейськими державами...»

Тому не диво, що Чавшеску принципово «виключає можливість керування всіма комуністичними партіями з одного міжнародного центру». При цій нагоді він також не щадить терпких слів критики на адресу Комінформу, «який узурпував собі навіть право виключати ту чи ту партію з міжнародного комуністичного руху». Він твердо відстоює погляд, що окремим комуністичним партіям «прислугує виключне право встановлювати лінію своєї політики, як також і революційної стратегії та тактики» і що «це право не може становити предмету спору».

Не треба, мабуть, пояснювати, що ці вимоги стосуються не тільки російсько-китайського «ідеологічного конфлікту», але також усіх можливих майбутніх конфліктів у взаєминах компартій з Москвою. Саме на її адресу — на адресу політбюра та секретаріату ЦК КПРС — поставлена вимога, що теперішня ситуація «вимагає глибокої аналізи подій» і що таку аналізу «не можна проводити при допомозі механічних порівнянь з ситуаціями, що мали місце п'ятдесят чи шістдесят років тому, ані при допомозі посилань на цитати з кляси-ків». Треба сказати, що вдарено міцно у властиве місце російсько-більшовицького доктринерства, за яким приховуються російський великодержавний шовінізм та імперіалізм.

У цьому контексті Чавшеску знову повертається до своєї теми і кладе наголос на «послідовне пошанування основних норм у взаємних стосунках між партіями: засади незалежності, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших країн».

Кінцевим завершенням уважаємо таку констатацію та вимогу:

«Усунення національного кріпосництва і вільний розвиток кожного народу, як також пошанування права суспільства вирішувати власну долю та права вибору власної дороги розвитку згідно з власними прагненнями — це основний наказ наших часів».

УДАР ПО ВОЄННИХ БЛЮКАХ

На закінчення нашої статті така цитата з промови Ніколае Чавшеску від 7 травня 1966, виголошеної з приводу 45-річчя постанови Румунської комуністичної партії:

«Військові ब्लюки та існування військових баз, як також і станціонування чужих військ на території інших держав є однією з перешкод на шляху співпраці між народами. Існування ब्लюків та висилання військ до інших країн є а н а х р о н і з м о м, що не можна погодити з незалежністю та національною суверенністю держав і з нормальними взаєминами між державами. Щораз ширші кола

громадської думки і зростаюча кількість держав виявляють тенденції, що останньо щораз більше набувають сили, до ліквідації військових бльоків, до ліквідації закордонних баз і до виведення військ з територій інших держав. Виконання цього палкого прагнення народів мало б величезне значення, надало б сильного розмаху розвитку довір'я між народами і подіяло б у напрямі відпруження міжнародної ситуації та зміцнення світового миру».

*

Коло порівнянь між становищем Румунії на Сході і Франції на Заході замкнулося. Беручи ще раз до уваги різниці щодо політичної питомої ваги обох країн, треба сказати, що в обох випадках шлях емансипації йшов від вимог економічного характеру через вимоги політичні і до вимог мілітарного значення. При цьому всьому не вільно аж ніяк забувати, що становище Румунії в «східньому бльоці» куди складніше, трудніше та небезпечніше, ніж таке становище Франції по цьому боці фронтів.

У вступі сказано, що йдеться «радіше про політичне щастя», що його мали керівники РКП, коли розпочали емансипаційний процес своєї країни. Як з вищез'ясованого чітко виходить, румунський народ не може нарікати на «брак політичного розуму» та «брак суспільної відваги» у теперішніх своїх державних мужів.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ІВАН МАЙСТРЕНКО: **СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (V)**

Комунізм — монопартійна доктрина. Диктатура пролетаріату, тобто насильницька ліквідація власницьких клас і перетворення суспільства на безкласове, вимагає централізації і суворої дисципліни державного проводу, не допускає конкуренції кількох партій, хоча б і робітничих. Однак, захопивши владу в жовтні 1917 року, більшовицька партія не відважилася відразу протиставитися усім іншим революційним партіям. Тому в перший радянський уряд вона запросила селянську партію лівих соціалістів-революціонерів, єдину партію, що не заперечувала жовтневого перевороту. Але вже під час мирових переговорів з Австро-Німеччиною у Бересті ліві есери, що були проти підписання важкого для Росії мирового договору, перейшли в опозицію до більшовицької влади. Пізніше, влітку 1918 року, вони організували в Москві повстання і були ліквідовані як легальна радянська партія.

Після есерівського повстання у Москві більшовизм взяв твердий курс на ліквідацію опозиційних до нього соціалістичних партій і груп. Деякі відтинки лівого есерівства були цілими групами втягнуті в комуністичну партію. В комуністичну партію переходили також окремі есери, анархісти і меншовики, що ставали на радянські позиції. Таким чином в РРФСР дуже швидко було встановлено монопартійний режим більшовизму без будь-якої легальної організованої політичної опозиції.

Не те було на Україні. Тут більшовизм мав менші впливи, ніж у РРФСР. Природа української революції відрізнялася від російської. У Росії більшовизм був внутрішньою національною силою. Він охороняв національно-державні інтереси Росії. На Україні він був тільки відгалуженням російської партії, сторонився національного відродження, протиставився державному незалеженню України.

Українській національно-визвольній революції більшовизм протиставив програму збереження єдиної невідомої Росії. Це послаблювало сили більшовизму, бо гальмувало класову диференціацію українського суспільства, що в Росії було головним козирем більшовиків. На Україні до більшовиків тулилися не тільки пролетарський російський елемент, але й вороже настроєна до українського відродження частина російської інтелігенції. І, навпаки, багато лівих українських елементів, що схилилися на радянські позиції, протиставлялися більшовизмові і

не рвали зв'язку з єдиним українським національним фронтом. У Росії такі елементи активно підтримували радянську владу.

Проте в процесі революції українські робітничі і селянські маси лівіли й ставали на радянські позиції. Це було своєрідне сполучення національного відродження з радянськими гаслами. Було б помилкою трактувати це як перехід українських мас на сторону більшовиків. На скликуваних більшовиками з'їздах рад делегати їх співали після «Інтернаціоналу» «Заповіт», а то й заборонену «Ще не вмерла Україна».

Разом з полівінням української революції з її соціалістичних партій почали відділятися комуністичні течії. У процесі громадянської війни і в перші роки після неї більшовицькій національній політиці на Україні протиставлялося декільки комуністичних угруповань як поза КПУ, так і в її лавах. Ці течії й ці елементи прийнято називати українськими комуністами. Виникали українські комуністичні групи в такій послідовності.

Після жовтневого перевороту в УСДРП виникла ліва течія на чолі з Є. Нероновичем, яка стала на позиції беззастережної підтримки жовтневої революції. Пов'язана з українською національно-визвольною революцією, ця течія в УСДРП так само беззастережно підтримувала рівноправність України з Росією, створення незалежної від Росії української радянської держави. Коли петроградський Совнарком оголосив у грудні 1917 року війну Українській Народній Республіці, група Нероновича стала по боці радянських сил і увійшла в створений більшовиками і лівими есерами (російська партія) радянський уряд. Зокрема Неронович був один час народним секретарем військових справ у цьому уряді, а Медвідь був першим головою Центрального Виконавчого Комітету (Верховної Ради) Радянської України в 1917-1918 році. Розходячись із більшовиками в національній політиці на Україні, група Нероновича вірила, що втягнуті в радянську революцію українські народні маси виправлять помилкову політику більшовиків щодо України. Ця група вважала, що в умовах комунізму не мислиме будь-яке національне поневолення.

Українські партії закидали цій групі національну зраду. Але вона відповідала таке. Центральна Рада послалала свою делегацію до уряду донського отамана Каледіна, щоб домовитися про спільні дії проти більшовиків і створення протибільшовицької федеративної Росії. Хоч донський уряд був більший ворог відродження України, ніж більшовики. Більшовицька ж програма не заперечувала незалежності України. Тому, казали ліві українські соціал-демократи, союз з більшовиками проти Дону, проти Керенського більш відповідає інтересам України, ніж союз з Керенським і Доном проти більшовиків.¹⁾

¹⁾ Про зміст переговорів Центральної Ради з Доном див. Микола Галаган. «З моїх споминів». В-во «Червона калина», 1930.

Історію першої комуністичної групи в УСДРП написав у своїх спогадах член цієї групи А. Буценко — відомий пізніше український більшовик.²⁾ За твердженням Буценка, ця ліва течія УСДРП мала на другому з'їзді рад України в Дніпропетровському свою фракцію в складі 51 особи. Всього ця група нараховувала 225 членів. Представник групи брав участь у Таганрізькій нараді більшовиків України в квітні 1918 року. Там він підтримував крайню самостійницьку течію Ю. Лапчинського й В. Шахрая. В протигетьманському підпіллі в Києві УСДРП (ліва) співпрацювала з більшовицьким підпільним центром, з яким мала домовлення про злиття в єдину робітничу комуністичну партію на Україні. Але на першому з'їзді КПУ у Москві в липні 1918 року, де були також і представники лівої УСДРП, відбулося не злиття її з КПУ, а вступ її членів у більшовицьку партію.

Серед членів УСДРП (лівої) найвидатнішими були такі особи: Євген Неронович (загинув у березні 1917), Медвідь, П. Слинко, А. Буценко (в роки непу був секретарем президії ВУЦВК), Євген Касяненко (пізніше редактор «Вісті ВУЦВК»), Павло Попов, Радченко (пізніше радянський консул у Львові), Врублівський, Галя Тимофіїва, Криворотченко, Легейда й інші. Для КПУ влиття в її лави лівих українських соціал-демократів було великим надбанням не тільки тому, що в особі цієї групи вона дістала вишколені й культурні кадри партійних працівників, але ще більше тому, що КПУ дістала першу групу національно свідомих українців, і ця група надавала конфліктові більшовиків з Центральною Радою класового, а не тільки національного характеру. Саме тому більшовики поставили маловідомого члена цієї групи робітника Медведя головою ЦВК України і послали його в складі делегації від Радянської України на берестейські переговори з Німеччиною. Колишні члени УСДРП (лівої), які пережили громадянську війну, були всі ліквідовані в роки сталінських чисток як «українські буржуазні націоналісти».

Другою течією українського комунізму за хронологічним порядком треба вважати тих членів КПУ, які під час першої радянської республіки на Україні і після її падіння на еміграції в РРФСР боролися за незалежність КПУ від РКП і за самостійність Радянської України. До цієї течії належало кілька видатних діячів КПУ і невідома кількість їх рядових прихильників у лавах КПУ. Немає даних, що ця течія була організаційно об'єднана, хоча її представники виступали із спільною платформою на Таганрізькій нараді КПУ і на її першому з'їзді в 1918 році. На чолі цієї течії стояли такі більшовики: Василь Шахрай, Микола Скрипник, Юрій Лапчинський, Сергій Мазлах. Один час до цієї течії схилявся Володимир Затонський.

Першим проявом діяльності цієї течії була її друкована відозва,

²⁾ «Летопись революции». Журнал Истпарту КП(б)У 4, 1922 Харків, стор. 121. Також «Летопись революции» 38, 1924, стор. 82.

поширювана серед членів партії під час конференції більшовицьких організацій України у Києві 16-18 грудня 1917 року. Відозва називалась «Від соціал-демократії України». Вона закликала до створення своєї, української партії більшовиків, незалежної від російської. Відозва зверталася «до українських робітників, солдатів і селян». У ній було сказано, що інтереси українських робітників і селянської бідноти нікому обороняти, бо українські соціал-демократи і соціалісти-революціонери зв'язалися з буржуазією, а російські більшовики, хоч і добра партія, та все ж російська. На конференції ця відозва викликала протест як антипартійний антидисциплінарний документ. А все ж таки конференція ухвалила заснувати організацію більшовиків України під назвою «Соціал-Демократія України», як підзаголовок до «РСДРП (більшовиків)».³⁾

Другим проявом діяльності цієї течії в КПУ був виступ її представників на Таганрізькій нараді КПУ у квітні 1918 року. На тій нараді Скрипник, Шахрай і Лапчинський були ініціаторами ухваленної резолюції про незалежність КПУ від РКП. А Шахрай і Лапчинський настоювали ще й назвати партію — Українська Комуністична Партія (більшовиків). Так як називалась і російська — РКП(б). Пройшла, одначе, компромісна пропозиція Скрипника — Комуністична Партія (більшовиків) України.

Третім виступом представників цієї течії була доповідь Скрипника на першому з'їзді КПУ у Москві, де він обстоював затвердження рішень Таганрізької наради про незалежність КП(б)У від РКП(б). Про цю доповідь Скрипника в історії КПУ сказано таке: «Скрипник багато сил витратив, обґрунтовуючи необхідність відокремлення КП(б)У від РКП(б), настоюючи на радикальному відрізненні умов, у яких діє КП(б)У, порівняно з РКП(б) в цілому, на необхідності окремої від загальнопартійної тактики і т. д.»⁴⁾

Одначе на першому з'їзді не було найбільш послідовного самостійника в КПУ В. Шахрая. Він сидів у Саратові і разом з однодумцем С. Мазлахом писав книгу «До хвилі. (Що діється на Україні й з Україною?)», яка й виїшла друком у Саратові в 1918 році. У тій книзі, автором якої був більше Шахрай, теоретично обґрунтована самостійницька позиція українського комунізму. Спираючись на марксистську теорію суспільного розвитку, автори книги «До хвилі» доводили, що розвиток промисловости в поневоленій країні веде до заповнення її міст місцевим елементом, до перетворення етнографічного масиву даної території в модерну націю. Якщо в містах поневоленої нації панувала досі чужа їй мова, то з розвитком промисловости міста культур-

³⁾ Цитов. книга С. Мазлах і В. Шахрай «До хвилі». Сторінка скрипта 78-79. Також цитов. П. Христюк «Замітки і матеріали до історії української революції». Відень, 1921. Том 2, стор. 147.

⁴⁾ «История КП(б)У в материалах и документах», Харьков, 1934, ч. 2, стор. 284.

но зливаються з своїм селом. На Україні, писали автори «До хвилі», міста мусять дерусифікуватися і стати українськими.

Книга «До хвилі» написана в полемічному тоні і звернена проти лануючих в КП(б)У єдинонеділимських позицій. Наприкінці автори звертаються до Леніна: «Товаришу Ленін! Ця брошура написана головним чином для вас... Доведіть... потребу об'єднання України з Росією, покажіть, в чому ми помиляємось... Покажіть на прикладі України, Грузії, Латвії, Білорусії, Естонії здійснення принципу пролетарської політики: право націй на самовизначення. Бо ми не розуміємо вашої політики... Поясніть нам, чим ваше „самовизначення” відрізняється від „самовизначення” Вудро Вілсона? (тодішній президент США. — І. М.). Тов. Ленін!.. Чи можна залишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?.. Ми чекаємо відповіді!.. І ваша відповідь, як і мовчанка — будуть фактами величезного значення!»⁵⁾

Як відомо, Ленін прямо не відповів. Але в 1919 році написав, що члени комуністичної партії можуть обстоювати самостійність України.⁶⁾

Книга Шахрая й Мазлаха «До хвилі» стала основою програм усіх течій українського комунізму. Сьогоднішня історія КПУ називає Шахрая виходцем з УСДРП. Це неправда. Більшовицький історичний журнал 20-их років «Літопис революції» писав про Шахрая як про старого більшовика. Про це ж свідчить цілий ряд фактів, зокрема і той факт, що Шахрай не досить володів українською мовою, чого не можна сказати ні про одного члена УСДРП.

Стихийно до самостійности України й незалежности КПУ від РКП тягнувся і Всеукраїнський партійний більшовицький центр у протигетьманському підпіллі в Києві, який співпрацював, як уже сказано, з лівою УСДРП і не хотів коритися обраному на Таганрізькій нараді оргбюрові КПУ, що перебувало у Москві. Взагалі багато більшовиків, які близько стояли до української революції, переглядали в більшій чи меншій мірі свої централістичні позиції в бік наближення до українського національного відродження.

Окремими, не зв'язаними з КПУ течіями українського комунізму були: Українська Комуністична Партія (боротьбістів) і Українська Комуністична Партія — УКП, або укапісти. Партія боротьбістів походила з Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР), що була найчисленнішою партією в Українській Центральній Раді. Вже влітку 1917 року в УПСР утворилося ліве радикальне крило, головне на Лівобережній Україні. Воно стало видавати свій окремий орган — газету «Боротьба», звідки пішла і назва партії. Після жовтневого пе-

⁵⁾ С. Мазлах і В. Шахрай. Цит. книга «До хвилі». Стор. 94-100.

⁶⁾ В. І. Ленін. Статті и речи об Украине. Партиздат КП(б)У, 1936, стор. 341-344.

ревороту в Петрограді члени боротьбістської течії в Центральній Раді увійшли в таємну згоду з петроградськими більшовиками, щоб зробити в Центральній Раді переворот і перетворити УНР на радянську державу. Очевидна річ, що то мала б бути незалежна українська держава з лівими українськими партіями (а не під гегемонією більшовиків) на чолі. Але українські радянські сили були тоді слабкі. Крім того, їх активність зв'язували місцеві більшовики, які виступ боротьбістів могли використати для захоплення влади і для ліквідації молоді української держави. Іншими словами, антиукраїнська позиція більшовиків України стримувала ріст українських радянських сил, зокрема робила і боротьбістів обережнішими. Змова боротьбістів була викрита, і їх верхівка була заарештована з наказу коменданта міста Києва Ковенка. Потім арештованих випущено.⁷⁾

На V з'їзді УПСР, що відбувся нелегально 13-16 травня у Києві, коли встановлена була гетьманська влада, боротьбісти дістали більшість у ЦК партії. Цей ЦК розпустив партію і оголосив нову реєстрацію членів. УПСР швидко ставала на радянські позиції. Після проти-гетьманського повстання боротьбісти виступили і проти Директорії УНР за радянську владу. Ще перед приходом більшовицьких військ з Росії боротьбісти хотіли утворити українську червону армію, щоб поставити більшовиків перед фактом самостійної української радянської влади. Але боротьбісти не мали достатнього впливу в українському місті. Більшовицька армія швидко захопила Україну, і боротьбісти, як радянська партія, стали на легальну опозицію.

Під час другої радянської влади на Україні, тобто в 1919 році, боротьбісти увіходили до складу уряду, очолюваного Х. Раковським. В цей час вони мали назву — «Українська Партія Соціалістів-Революціонерів (комуністів-боротьбістів). Тільки в серпні 1919 року, перед самим приходом білих російських армій Денікіна на Україну, УПСР (комуністів-боротьбістів) об'єдналася з соціал-демократичною групою, що називалася УСДРП (незалежних-лівих) і прийняла назву Українська Комуністична Партія (боротьбістів).

Група УСДРП (незалежних-лівих) являла собою частину УСДРП, яка під час гетьманського режиму стала еволюціонувати вліво. Ця течія в УСДРП називалася УСДРП (незалежні). Вона не відступала з Директорією УНР від більшовицьких військ, як то зробила права частина УСДРП, а залишилася, як і боротьбісти, в опозиції до більшовицької влади. Але коли більшовики повели одверту колонізаторсько-русифікаторську політику, незалежні українські соціал-демократи пішли в повстання. Однак невелика частина їх відмовилася йти в повстання, залишилася в легальній опозиції, називалася УСДРП (незалежних-лівих), яка, як сказано, в серпні 1919 року об'єдналася з УПСР (комуністів-боротьбістів) в одну партію — УКП (боротьбісти).

⁷⁾ П. Христюк. Цит. праця т. 2, стор. 125.

Це була конструктивна консолідація українських комуністичних сил. Слабкістю есерів-боротьбистів у радянських умовах було те, що вони походили з народництва, а не з марксизму. З дрібновласницького селянського, а не з робітничого руху. Комунізм, як пролетарська марксистська ідеологія, ширився по всьому світі, і більшовики з погордою ставилися до «дрібнобуржуазного» народницького боротьбизму. Об'єднання боротьбистів з соціал-демократичною течією і прийняття назви «комуністична партія» означало прийняття новою партією марксистсько-робітничої ідеології.

У денікінському підпіллі боротьбисти були найсильнішою радянською партією на Україні. Вони мали могутні партизанські відділи. Вони пробували ще раз створити українську червону армію і поставити наступаючих з Росії більшовиків перед фактом існування на Україні власної радянської влади. Але, підірвавши своїми повстаннями владу генерала Денікіна, боротьбисти не могли та й не пробували протиставитися мілітарно регулярній армії Радянської Росії, яка створила базу для встановлення на Україні політичної гегемонії Москви. На Україні боротьбисти діставали більшу, ніж більшовики, підтримку (в неіндустріальних районах). Їхні організації в цих районах були численніші за більшовицькі. І все ж російська червона армія всюди наставляла більшовицьку владу, до якої допущені були також і боротьбисти.

Однак конфлікт партій наростав. За визнанням Леніна, могла виникнути збройна боротьба. Але умілим маневром більшовикам почастило через Комінтерн намовити боротьбистів «об'єднатися» з КПУ. Це було не об'єднання, а влиття УКП(б) в КП(б)У, яке Ленін на IX з'їзді РКП(б) у квітні 1920 року схарактеризував так: «Все краще, що було серед боротьбистів, увійшло до нашої партії під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта пари добрих бойовицьк».⁸⁾

За деякими даними УКП (боротьбистів) налічувала в 1920 році коло 15 тисяч членів. М. Скрипник на XII з'їзді РКП(б) в 1923 році говорив, що боортбистів було прийнято в КП(б)У 4 000 осіб. «Тільки де вони поділися?» — питав Скрипник. І сам відповів: «Розігнали!»⁹⁾ Прийняті до КП(б)У чотири тисячі боротьбистів це був високоідейний революційний елемент, який у більшовицькій партії відразу посів провідні становища. Навіть і після того, як цей елемент «розігнали», багато з цих людей залишилося на видатних постах у центрі і на місцях. Саме цей елемент дав можливість КП(б)У переключитися в 20-их роках на українізацію. Взагалі боротьбисти дуже посилили склад КП(б)У і сприяли зростові її кадрів та наближенню їх до української дійсности.

⁸⁾ IX с'їзд РКП(б). Стенографіч. отчет. Госиздат, 1920, стор. 77 і 114.

⁹⁾ XII с'їзд РКП(б). Стенографіч. отчет 1923, Москва, стор. 454-468.

Після ліквідації українізації від початку 30-их років боротьбістів масово вичищали з КП(б)У, а в роки «ежовщини» усіх їх перестріляли й повисили в табори примусової праці.

Найвидатнішими діячами УКП (боротьбістів) були: Гнат Михайличенко — визначний лідер партії, розстріляний у 1919 році денікінцями. Олександр Шумський, Василь Блакитний (Елланський), Михайло Полоз, Левко Ковалів, Антін Приходько, Михайло Панченко, Григорій Гринько, Панас Любченко та багато інших. Усі вони були фанатичними революціонерами і всі винищені НКВД.

Другою незалежною від більшовизму партією українського комунізму була Українська Комуністична Партія — УКП, чи, як її більшовики називали, «укапісти». Як уже сказано, УКП походила з УСДРП. На початку гетьманського режиму велика частина УСДРП наблизилася до радянських позицій, відкололася від УСДРП і, за прикладом німецьких соціал-демократів, назвалася УСДРП (незалежних).

Не випадково українські соціал-демократи брали зразки з німецької соціал-демократії, а не з російської. Попри те, що німецька соціал-демократія стояла тоді вище російської і була зразком у світовому соціалістичному русі, орієнтація українців на німецькі зразки була своєрідним відштовхуванням від російської метрополії.

За часів другої радянської влади УСДРП (незалежних), як було сказано, пішла в протибільшовицьке повстання. Під час денікінської окупації вона остаточно стала на комуністичні позиції і на першому установчому з'їзді у січні 1920 року прийняла власну комуністичну програму і назвалася УКП. Як незалежна партія українського комунізму УКП проіснувала до середини 1925 року.

Вона ніколи не була такою масовою партією, як боротьбісти. У часи найбільшого піднесення УКП нараховувала до трьох тисяч членів. Це пояснюється, поперше, тим, що вона боролася за вплив насамперед у місті, серед робітництва, яке було тоді дуже зрусифіковане. Далі, своїм повстанням проти більшовицького уряду в 1919 році вона давала більшовикам багато матеріалу для агітації проти неї, для заперечення її радянських позицій. Нарешті, і час був уже не той. У 1920 році більшовики остаточно опанували Україну, ліквідували сильнішу за УКП партію боротьбістів, і боротьба нової партії за самостійну радянську Україну стала дуже важкою.

Але УКП в боротьбі з КП(б)У була ідейно набагато сильнішою від боротьбістів. Поперше, вона, як і КП(б)У, була партією марксистською і походила з соціал-демократії. Подруге, за соціал-демократичною традицією УКП культивувала науковий підхід до соціальних проблем, і в її лавах було добрим тоном теоретичне навчання і освіченість партійних кадрів. Наприклад, КП(б)У в ті часи не мала такого талановитого марксиста-публіциста, яким був ідеолог УКП А. Річицький (справжнє прізвище — Анатоль Пісоцький).

УКП видавала свій партійний орган, тижневу газету «Червоний прапор», яка у 1920 році теоретично і публіцистично, як орган марксистської думки, стояла вище всіх тодішніх видань КП(б)У. Це провідники КП(б)У відчували і тому попри незначні успіхи УКП в масах мали респект до неї. Чого не можна сказати про партію боротьбистів, що була більш впливова в масах.

УКП блискуче використала ідейну спадщину Шахрая і чітко сформулювала теоретичну платформу українського комунізму. У програмі УКП і в інших її документах було сказано, що українська революція, на відміну від революції в Росії, не могла перерости з революції буржуазно-демократичної в соціалістичну, не завершивши національно-визвольної боротьби українського народу. Органічний розвиток української революції вимагав, щоб радянська влада не заперечувала національну революцію, а завершувала її державотворчий етап. На зміну самостійній УНР повинна прийти самостійна УРСР.

Цей перехід можуть здійснити тільки внутрішні сили української нації. Більшовизм, казали укапісти, чужа українській національній революції, зовнішня сила. Тому він не міг включитися в національно-визвольну боротьбу українського народу, а протиставився їй як «буржуазному націоналізмові». Єдиним органічним репрезентантом комуністичної революції на Україні може бути тільки партія, що виросла з українського суспільного процесу, з боротьби українського народу не тільки за соціальне, але й за національне визволення. А такою партією, казали укапісти, є не КП(б)У, а УКП.

З цією платформою УКП домагалась від Комінтерну прийняти її в його члени і визнати її єдиним представником українського пролетаріату.

Цій досить струнко обґрунтованій теорії КП(б)У могла протиставити тільки демагогію, просякнуту явно великодержавницькими тенденціями. Ось як коментував більшовицький журнал «Коммунист» декларацію УКП на IV з'їзді рад УРСР у травні 1920 року:

«Або... федеративний зв'язок з Радянською Росією і панування на Україні радянської влади, або самостійність і панування буржуазної влади... Замість федерації вони (УКП. — І. М.) вимагали союзу двох самостійних і незалежних Радянських Республік. Товарообмін між ними відбувається за допомогою експортно-імпоротної комісії, у якій укапісти і комуністи будуть здійснювати свої союзницькі договірні права... Самостійницькі тенденції укапістів з їх децентралізацією господарського плану, з їх вимогою ломки історично складеного єдиного економічного організму і прориву єдиного фронту українського й російського пролетаріату викриває їх антисоціалістичну ідеологію»...¹⁰⁾

¹⁰⁾ «Коммунист», орган ЦК КП(б)У, ч. 2, 10. VII. 1920, стор. 25.

Російську імперію, поневолення нею інших народів журнал КП(б)У називає «історично складеним єдиним економічним організмом», який, очевидно, треба зберегти. Проте за «антисоціалістичною ідеологією» УКП побудовані сьогодні відносини між СРСР і східноєвропейськими комуністичними державами (Польща, Румунія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Болгарія, Не кажучи про Югославію). Там, де руки російського імперіялізму короткі, обстоювання рівності націй не називається «буржуазним націоналізмом».

У мирних обставинах НЕПу зміцніли більшовицькі апарати на Україні оточили УКП провокаціями, і вона змушена була підкоритися рішенням Комінтерну (керованого РКП(б)) і самоліквідуватися. Члени УКП були прийняті до КП(б)У. Найвидатнішими діячами УКП були: її засновник і лідер Михайло Ткаченко (помер на початку 1920 року). А. Річицький, Михайло Авдієнко, Антін Драгомирецький, Юрко Мазуренко, Павло Кулиниченко, Йосип Дідич, Юрко Яворський та інші.

Під час сталінських чисток 30-их років усі укаписти були репресовані. Найжорстокіше розправилися більшовики з ідеологом УКП А. Річицьким. Як члена ЦК КПУ, його послали в 1933 році керувати хлібозаготівлями в село Баштанку на Херсонщині. Енкаведисти забирали у колгоспників хліб, розвалювали комини, били й знущалися над людьми села Баштанки. А потім зробили винуватим практично безрадного, типового інтелігента Річицького. Влаштували над ним показовий суд у Баштанці, який засудив Річицького на розстріл.

Останнім організованим виступом українських комуністів у КП(б)У була «фракція федералістів». Керівником і ідеологом цієї групи був відомий уже Юрій Лапчинський. У листопаді 1919 року, напередодні звільнення України від денікінських військ, у Гомелі була скликана нарада керівних діячів КП(б)У для обговорення національної політики на Україні. На нараді Лапчинський підніс питання, що вже раз стояло на Таганриській нараді 1918 року — про відділення КП(б)У від РКП(б) в самостійну партію. Поразка КП(б)У була, за Лапчинським, наслідком неправильної національної політики і нерозуміння істоти національного питання з боку ЦК РКП(б), у зв'язку з чим КП(б)У не знайшла контакту з українськими масами.

Гомельська нарада, скликана явочним порядком, була заборонена ЦК РКП(б) і засідала таємно. ЦК РКП(б) засудив Гомельську нараду. Очолована Лапчинським «фракція федералістів» видала у лютому 1920 року «Проект резолюції з національного питання» для IV з'їзду КП(б)У, що відбувся у березні 1920 року. У «Проекті» було сказано: «Після національного визволення українського народу в часи Романових і Габсбургів усяка спроба ззовні розпоряджатися долею країни неминуче буде викликати, як відповідь, зріст націоналізму».¹¹⁾

¹¹⁾ Журнал «Борітеся-поборете». Відень, 1920, стор. 30.

Проект знову вимагав, щоб КП(б)У була не частиною РКП(б), а окремою секцією Комінтерну.

За фракційну діяльність Лапчинський був на весні 1920 року виключений з КП(б)У. Під час четвертого з'їзду рад УРСР у травні 1920 року він влаштував у Харкові нараду своїх прихильників — членів КПУ, делегатів з'їзду рад. Більшість учасників наради стояла за підтримку УКП проти національної політики КП(б)У. Невдовзі після наради Лапчинський вступив до УКП і пізніше був членом її ЦК. Потім у 1925 році разом з членами УКП був прийнятий до КП(б)У.

*

Десятий з'їзд РКП(б), що відбувся на початку 1921 року, заборонив творення груп і фракцій інакодумаючих членів партії. На той час закінчилася громадянська війна, зміцніли апарати більшовицької диктатури і організована політична діяльність противників більшовизму, навіть комуністичних, стала неможливою. УКП трималася ще до початку 1925 року, але діяльність її була цілковито обмежена.

У 20-их роках можливі ще були виступи окремих українських комуністів з критикою національної політики більшовизму на Україні. Такими були виступи Хвильового, Волобуєва, Шумського. Проти національної політики КП(б)У протестувала ціла Комуністична Партія Західної України, яка підтримала Шумського проти секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича. Але в самій КП(б)У організованих опозиційних виступів не було.

Цьому сприяла також політика українізації, що в той час провадилася на Україні. На базі цієї політики стали можливі теоретичні виступи Скришника по національному питанню, в яких він розвивав думки Шахрая про характер національних рухів, зокрема українського.

Але двадцяті роки вже не захитували статусу КП(б)У, як відгалуження РКП(б). У ці роки ніхто вже не протиставлявся цій партії, як гегемонів комуністичної революції на Україні. Доба боротьби українського комунізму за незалежність України від радянської Росії закінчилася в основному разом з громадянською війною й переходом до НЕПу.

**БОГДАН ВИНАР: МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ
ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІГРАЦІЇ**

(Частина п'ята)*

ЗАХІДНЯ НІМЕЧЧИНА — 1945-65

При кінці другої світової війни і після її закінчення більшість української нової еміграції опинилася в Західній Німеччині, передусім у таборах Ді-Пі (т. зв. «переміщених осіб»). За неточними даними з березня 1946 у Західній Німеччині перебувало коло 178 тис. українців, а в Австрії — коло 30 тис. Після подолання початкових труднощів, зокрема у зв'язку з спробами репатріації в окупаційних зонах західних альянтів, українська еміграція виявила досить добрий організаційний хист. У більших таборах постали школи, преса та видавництва, наладнано культурне життя, а згодом розвинуто наукову діяльність. Найбільша частина еміграції поселилася в Баварії — в кільканадцятьох таборах на околицях Мюнхену, далі в Берхтесгадені та Міттенвальді, в Авгсбурзі, Ашаффенбурзі, Діллінгені, Інгольштадті, Ляндсгуті, Ной-Ульмі, Регенсбурзі та Фюрті. Деяка частина українців замешкала приватно в Мюнхені, в тому числі дехто з інтелігенції та багато студентів. У британській окупаційній зоні найбільші українські скупчення були в Ганновері та Корігені-Кілі. В Австрії — в Зальцбурзі, Іннсбруці та Ляндеку.

У 1945-49 рр. тут появлялася численна преса, де публіковано також інформаційні статті з економічної проблематики, а навіть дослідні розвідки з цієї ділянки. Згадаємо тільки часописи «Наше життя» — Авгсбург (1945-48), «Неділя» — Швайнфурт-Ашаффенбург, «Слово» — Регенсбург, «Українські вісті» — Ной-Ульм (1945 і досі), «Час» — Фюрт (1945-48), «Українська трибуна» — Мюнхен (1946-49, понад 20 тис. примірників тиражу), «Промінь» — Зальцбург (1946-48). Із журналів економічні матеріали містили: «Визвольна політика» — статті К. Кононенка та М. Мироненка, «Збірник Українського національно-державного союзу» — статті Є. Гловінського, «Орлик» — статті С. Ю. Процюка; такі матеріали публікувалися також у журналах «Проблеми» та «За соборність». Крім цього, в серії «Наша книгозбірня» появи-

*) Частина I, II, III, IV — див. «Сучасність», ч. 11 1964 і чч. 1, 4 та 6 за 1965 рік.

лися брошури Михайла Трихреста на економічні теми і розвідка Нестора Олещка (Костя Кононенка) «Аграрна політика більшовиків» (Мюнхен 1947, 103 стор.). Багато з цих матеріалів сьогодні майже неприступні для дослідника і тому варто б їх заіндексувати для повної бібліографії українських економічних досліджень на еміграції.

Приступніші газети та журнали, що почали видаватися в 50-і роки, тобто після переселення більшості української еміграції за океан. З важливіших видань того періоду треба згадати передусім двотижневик «Сучасна Україна» (1951-60), де за 1956-59 роки був окремий додаток п. н. «Суспільство, економіка, соціальна політика», який редагував Кость Кононенко. На сторінках цього додатку надруковано багато матеріалів до питання вивчення історії та сучасного стану економіки України: статті К. Кононенка про сільське господарство, Євгена Гловінського — про фінанси і торгівлю, Богдана Винаря — про історичний розвиток економіки та легку промисловість. У 1961 році «Сучасна Україна» об'єдналася з «Українською літературною газетою» в журнал «Сучасність», де друкувалися економічні статті Є. Гловінського, К. Кононенка, С. Ю. Процюка, І. Майстренка, Б. Винаря та інших.

Деякі економічні статті друкуються також у тижневику «Шлях перемоги» (Мюнхен, 1954 і досі) та в газеті, а згодом журналі «Український самостійник». Okремо належить відзначити місячник «Вперед» (Мюнхен, 1953-59), де в статтях В. Голубничого, Б. Левицького та І. Майстренка поданий цікавий матеріал до питання української економіки в СРСР. Інформації з господарського життя на Україні подає також кварталник «Problems of the peoples of the USSR», орган Ліги визволення народів СРСР (т. зв. «Паризького бльоку»), членом якої є Українська Національна Рада; кварталник появляється з 1958 року.

У Баварії відновили свою діяльність Український вільний університет (УВУ) та Український технічно-господарський інститут (УТГІ), постала Українська економічна висока школа (УЕВШ). Восени 1945 почало свою діяльність Українське наукове товариство, яке було предтечею відновленого в березні 1947 львівського Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ), і організувалася Українська вільна академія наук (УВАН).

Наукове товариство ім. Шевченка

Зацікавлення економічними питаннями в НТШ, найстаршій українській науковій установі, датуються кінцем 19 стол. Економічні студії велися в Історично-філософській секції (див. видання Правничої комісії, а зокрема з 1900 року «Часопись правнича і економічна»). У цьому ранньому періоді досліджувалися питання економічної політики Австро-Угорщини в західних областях України, а також і такі акту-

альні для Галичини справи, як от організація господарських спілок, парцеляція великої землевласности, скасування панщини тощо. З важливіших дослідників цих питань треба згадати передусім Євгена Олесницького, Костя Левицького, Теофіла Кормоша (довголітній голова Правничої комісії НТШ), економіста-теоретика Костя Кульчицького, Костя Паньківського старшого, економічного географа Г. Величка та М. Коцюбу, а зокрема універсального Івана Франка, який цікавився питанням великої землевласности в Галичині та історією скасування панщини.

Аграрні відносини в Галичині обговорює студія В. Будзиновського в III та IV томах «Записок НТШ». Відомо, що також тодішній голова НТШ проф. Михайло Грушевський опрацював разом з своїми учнями багато економічних матеріалів, що частинно друкувалися в «Жерелах до історії України-Руси» та в інших виданнях. Один з його учнів, Іван Джиджора, спеціалізувався в ділянці економічної історії України й опублікував у «Записках НТШ» студію про економічну політику царського уряду супроти України в 1710-30 рр.

З 1909 року НТШ публікувало окреме видання, присвячене суспільно-економічній тематиці, «Студії з поля суспільних наук і статистики» (п'ять томів до 1914 року), де міщено огляди економічної політики на українських землях, обговорювалося робітниче питання.

На початку 30-их років при Історично-філософській секції постала Комісія економіки, соціології та статистики під головуванням Юліяна Павликовського (заступник голови — Карло Коберський, секретар — В. Огоновський, пізніше І. Витанович). У працях комісії брали участь О. Луцький, Р. Зубик, В. Несторович, Є. Храпливий та інші; з нею співпрацювали також економісти-емігранти, як от В. Садовський та І. Шимонович. У 1935 році комісія видала черговий том «Студій з поля суспільних наук і статистики», присвячений пам'яті Олександра Русова. У наслідок фінансових труднощів більшість праць членів комісії друкувалася в інших періодичних виданнях, наприклад, у «Кооперативній республіці» (редактор К. Коберський), «Українському агрономічному віснику» (редактор Є. Храпливий) і журналі «Торговля і промисл» (редактор В. Несторович). Члени комісії брали активну участь у підготові сільсько-господарської енциклопедії, перший зошит якої появився перед вибухом другої світової війни за редакцією Євгена Храпливого; деякі члени комісії співпрацювали з В. Кубійовичем у виданих ним географії та атласі України, де поміщено багато цінних економічних матеріалів.

Отож бачимо, що вивчення економічної проблематики в рамках НТШ має свої традиції. Після війни значна частина членів НТШ опинилася на еміграції, де вони відновили діяльність товариства в 1947 році в Мюнхені. До часу переїзду більшости членства за океан НТШ видало два числа журналу «Сьогочасне і минуле» та кілька томів «Записок». Окремо треба відзначити монографію проф. Л. Окіншевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині

XVII-XVIII стол.» («Записки НТШ», том 157, Мюнхен 1948, 232 стор.), де дещо уваги присвячено також питанню вивчення суспільно-економічних відносин. Далі треба згадати збірник праць, присвячених 300-річчю Хмельниччини («Записки НТШ», том 156, Мюнхен 1948, 168 стор.), де поміщена історична розвідка проф. О. Оглоблина «Хмельниччина і залізнорудна промисловість Правобережної України» (стор. 129-142).

У початковий період своєї діяльності на еміграції НТШ видало тритомову тематичну «Енциклопедію українознавства» під головною редакцією проф. Володимира Кубійовича та проф. Зенона Кузеля і при співпраці численних українських науковців, які в той час перебували переважно в Західній Німеччині. Розділ «Народне господарство» надрукований у третьому томі (стор. 1028-1130), що треба вважати першою спробою синтетичної характеристики історії та сучасного стану народного господарства України. Матеріал упорядкований у 12 підрозділах. Історіографічну статтю про стан дослідів економіки України написав проф. Ілля Витанович; її доповнює, може, дещо слабше опрацьована характеристика економіки України в історичному аспекті (проф. М. Васильів та проф. Р. Димінський). Статті про сільське господарство написали К. Кононенко, С. Баран, Г. Махів та В. Кубійович, при чому, мабуть, найслабшою є також історична частина матеріалу. Дуже добре опрацьоване лісове господарство у статті знавця цієї ділянки проф. Бориса Іваницького. Найбільше місця віддано питанню вивчення промислового потенціалу України. У цій частині окремі статті написали Р. Димінський — про корисні копалини та джерела енергії і М. Васильів — про промисловість. Розвиток транспорту розглядає стаття Р. Димінського та В. Кубійовича, а питання зовнішньої та внутрішньої торгівлі — стаття Р. Димінського. Районовий огляд господарства України, де, на жаль, мало використано вже відому літературу (зокрема праці В. Садовського), зробив М. Васильів; розвиток кооперації опрацьовали Д. Піснячевський та І. Витанович. Розділ замикають статті Т. Соснового про фінанси і М. Васильєва про теперішній матеріальний стан українського населення.

Якщо взяти до уваги умови, в яких писалися довідкові матеріали для енциклопедії — неприступність більшості літератури, брак бібліотек тощо, треба визнати, що поданий матеріал є одним з найбільших досягнень української еміграції того періоду.

Українська вільна академія наук

Другою науковою установою в Західній Німеччині була Українська вільна академія наук (УВАН), де згуртувалися передусім науковці з Наддніпрянщини. За короткий час УВАН розгорнула досить жваву наукову діяльність, видавши монографії з ділянки мовознав-

ства, літератури та історії. Короткі статті інформаційного характеру друкувалися в «Бюлетені» та «Літописі УВАН». На окрему згадку заслуговує монографія Бориса Крупницького «Гетьман Данило Апостол і його доба — 1727-1734» (Авгсбург 1948, 192 стор.), де обговорюється також економічне життя на Гетьманщині, в тому числі розвиток сільсько-господарських промислів, початки мануфактурного виробництва на Україні і торговельна політика гетьмана у взаєминах з російським царським урядом.

Група економістів заснувала економічне товариство, яке в 1947 році увійшло до складу УВАН як окрема секція. Головою секції обрано проф. М. Величківського, секретарем — доц. М. Дудру. Секція планувала видавати збірники, з яких до друку підготовано перший том. Однак у наслідок фінансових труднощів пляни не могли бути реалізовані. Лише згодом деякі з підготованих матеріалів використано на сторінках лондонського місячника «Визвольний шлях», де надруковано статті М. Величківського «Участь кредиту в сільському господарстві України» (ч. 1, 1954), «Нове плянування сільськогосподарського виробництва за советів» (ч. 5, 1955), «Сучасний стан працюючих у СРСР» (ч. 2, 1956), «Комуністичний визиск селянства за советів і дійсність» (ч. 5, 1957) і «Плян урожайности за советів і дійсність» (ч. 5, 1959). Крім статей М. Величківського, надруковано тут демографічні праці Г. Селегень «Демографічна наука на Україні» (ч. 1, 1954) та «Міста України є українські» (ч. 2, 1954) і дослідження Я. Шумелди «Українська машинобудівельна та металургійна промисловість» (ч. 2, 1954).

Українська економічна висока школа

У вересні 1945 з ініціативи проф. Миколи Величківського група українських професорів — Б. Мартос, І. Замша, В. Горбачевський — заснувала «Комітет для організації економічної високої школи». 3 листопада 1945 відбулося перше засідання професорської ради УЕВШ, на якому обрано керівні органи школи: проф. Б. Мартос — ректор, проф. В. Горбачевський — проректор. Два дні пізніше почалося аудиторне навчання. У програму введено передусім практичні предмети: бухгалтерію, комерційну арифметику, фінансовий обрахунок тощо; до обов'язкових предметів належали також: українознавство, соціологія, соціальна гігієна, питання самоврядування, організація та ведення зборів і німецька та англійська мови. Навчання в УЕВШ тривало шість семестрів — кожний семестер коло 15 тижнів; після закінчення студій та складення відповідних іспитів абсолювенти отримували звання «дипломованого економіста». Сьомий та восьмий семестри були призначені на поглиблення теоретичних знань, після чого студенти мали право або писати працю прак-

тичного характеру на диплом «інженера-економіста», або писати дисертацію на здобуття «доктора економічних наук».

За час 1945-51 рр. УЕВШ випустила 80 дипломованих економістів, 19 інженерів-економістів і 6 докторів економічних наук.

На 10 катедрах — бухгалтерія, народне господарство, приватне господарство, статистика, економічна географія, товарознавство, публічне право, приватне право, соціологія, кооперація — вели виклади 17 професорів, 16 доцентів, 14 лекторів та 8 асистентів. До 1949 року ректором був Б. Мартос, а після нього до закриття УЕВШ у 1951 році — проф. К. Косенко.

В УЕВШ викладали: проф. Микола Величківський — статистика, фінансова наука; проф. д-р Ілля Витанович, — історія народного господарства, історія суспільних доктрин; проф. Валеріян Горбачевський — бухгалтерія; проф. Ілля Григоренко, — статистика; проф. д-р Микола Кулицький — економічна географія; проф. Іван Замша — бухгалтерія, комерційна арифметика, ревізія; проф. Борис Мартос — політична економія, кооперація, організація та ведення зборів; проф. д-р Матвій Стахів — економічна політика; доц. інж. Роман Гойдиш — статистика; доц. д-р Михайло Дудра — економія сільського господарства, сільсько-господарська політика, організація торгівлі; доц. Іван Петриченко — економічна географія, доц. Лев Попович — фінансова наука; доц. д-р Роман Стахура — соціальна політика; доц. Ігор Федів — економічна географія; доц. д-р Яків Шумелда — політична економія, економічна політика, економія промисловости.

Крім названих, правові дисципліни викладали: д-р Олександр Вельничук — векселе та чекове право; д-р Сократ Іваницький — міжнародне право; д-р Денис Квітковський — торговельне право; д-р Микола Рибак — адміністративне, державне і цивільне право.

Для заавансованих студентів професори вели три семінари — кооперативний, народного господарства і приватного господарства, де продискутовано коло 130 студентських праць.

Окремої видавничої діяльності УЕВШ не вела, спрямувавши свої зусилля передусім на навчання студентів; однак при цьому треба подати, що було надруковано деяку кількість скриптів як навчальних посібників для студентів. До цієї категорії належать такі праці: І. Витанович «Історія народного господарства», Я. Шумелда «Економія промисловости», Ю. Студинський «Економія торгівлі», І. Замша «Основи бухгалтерійного обліку» і В. Горбачевський «Курс бухгалтерії», ч. 1 та ч. 2. При допомозі Господарського об'єднання «Унія», Патронату української кооперації та Об'єднання українських молочарських працівників видано дипломову працю інж. А. Качора «Українська молочарська кооперація в Західній Україні» (Мюнхен, 1949, 115 стор.).

Український технічно-господарський інститут

У Регенсбурзі 26 листопада 1945 відновив свою діяльність колишній подебрадський Український технічно-господарський інститут (УТГІ), при чому виклади на деяких факультетах відбувалися також і в Мюнхені. Праця УТГІ велася на п'ятьох факультетах: лісовому, інженерному, економічному, ветеринарному та фармацевтичному. До 1952 року в УТГІ навчалося коло 1 290 студентів, у тому числі 108 на економічному факультеті. У порівнянні з подебрадським періодом обсяг навчання збільшився введенням ветеринарного та фармацевтичного факультетів, при чому значно поширився також склад професури. Першим ректором був проф. В. Доманицький (1945-47), другим — проф. Б. Іваницький (1947-52); обидва видатні науковці, які цікавилися економічними питаннями.

У рамках економічного факультету працювали відділи: комерційно-банковий, кооперативний, статистично-асекраційний, промисловий і місцевого самоврядування.

Після закінчення студій, складення відповідних іспитів і захисту дипломової праці абсолювенти УТГІ отримували титул інженера-економіста. В основу програми навчання взято академічну програму УГА-УТГІ в Подебрадах.

В УТГІ викладали в різні часи: доц. Микола Васильів — політична економія; проф. д-р Ілля Витанович — народне господарство; проф. інж. Євген Гловінський — фінанси; доц. інж. Григорій Денисенко — приватно-господарська статистика; проф. інж. Роман Димінський — економіка промисловости; доц. інж. Спиридон Довгаль — народне господарство; проф. Світозор Драгоманов — соціальна політика; доц. д-р Яків Зозуля — цивільне і торговельне право; проф. Іван Кабачків — історія соціально-економічних доктрин; проф. Борис Мартос — теорія кооперації; проф. Яків Моралевич — книговедення; доц. інж. Корній Ніщименко — комерційна арифметика; проф. інж. Юліян Павликовський — історія кооперації; доц. Григорій Петриченко — економічна географія; доц. Віктор Приходько — самоврядування; проф. Тимофій Сосновий — фінанси; доц. д-р Панас Феденко — соціально-економічна історія України; доц. інж. Іван Шабельський — економіка підприємства, книговедення; проф. Леонтій Шрамченко — статистика.

Юридичні дисципліни на економічному факультеті викладали професори: Л. Окіншевич, В. Орелецький, М. Стахів та А. Яковлів; українознавчі — Л. Білецький, Д. Дорошенко, П. Зайцев та В. Петрів.

У порівнянні з подебрадським періодом програма УТГІ була, на нашу думку, краще збалансована, при чому виразно скріплено такі ділянки, як фінанси (Є. Гловінський та Т. Сосновий) і історія народ-

ного господарства (І. Витанович, Д. Дорошенко та П. Феденко); краще представлені були також юридичні дисципліни. Зате слабше репрезентувалися кооперативна наука, економіка сільського господарства і економічна географія. Також помітною є менша кількість абсолютів економічного факультету — від 1945 до 1953 року тільки 9 осіб. Це можна пояснити більшою увагою УТГІ до двох новостворених факультетів, а, може, й «конкуренцією» з боку УЕВШ, де натиск покладено на практичне навчання студентів і не ставлено надто високих акадмічних вимог. До того, поширена програма економічного факультету УВУ великою мірою притягала значну кількість студентів економічних наук.

Цей стан відбився негативно також на видавничій діяльності УТГІ. За 1945-50 рр., інститут видав або перевидав 42 підручники, в тому числі 8 з економічної тематики.

Для внутрішньої інформації професури і студентства видавалися «Вісті УТГІ»; матеріали наукового характеру друкувалися цикло-стильним способом у «Науковому бюлетені УТГІ» (вийшло 47 чисел). Для координації наукової праці існував при УТГІ «Науково-дослідний сектор», який організував доповіді для студентства та ширших кіл громадськості і підготовляв наукові праці до друку. На жаль, у зв'язку з фінансовими труднощами видавнича діяльність УТГІ обмежилася в той час виданням тільки одного тому «Наукових записок УТГІ» (том 1, Регенсбург, 1948, 198 стор.). З праць цього тому слід відмітити розвідку Б. Іваницького «Колонізаційна і господарська роль лісу на Правобережжі та Подніпров'ї в 16-17 стол.» і інформаційну статтю Є. Храпливого «Ширення сільсько-господарських знань серед українців на західноукраїнських землях».

У 1951 році, коли закінчився масовий виїзд української еміграції за океан, мусліло припинитися також аудиторне навчання в УТГІ. Лише із створенням «Товариства сприяння українській науці» в 1963 році могла посилитися науково-видавнича діяльність УТГІ та інших українських наукових установ у Західній Німеччині. Але ще до заснування цього товариства за фінансовою підтримкою Апостольської екзархії для українських католиків у Німеччині та Баварського міністерства праці вийшов п'ятий том «Наукових записок УТГІ» (т. 2/5, Мюнхен, 1961, 128 стор.), де з економічної проблематики поміщені статті: Є. Гловінського «Стан суспільно-економічних наук в УССР», К. Кононенка «Грошева реформа в ССРСР» та О. Бобикевича «Огляд лісового господарства і лісової політики на Україні».

Починаючи з 1962 року «Наукові записки УТГІ» почали виходити регулярніше і в збільшеному об'ємі. У шостому томі (т. 3/6, Мюнхен, 1962, 284 стор.) надруковані економічні праці: Є. Гловінського «Українське народне господарство у четвертому році семирічки», К. Кононенка «Сорокріччя кінця» (про голод на Україні), А. Микулина «Україна у мілітарно-економічному потенціалі ССРСР» і В. Дома-

ницького «Майбутній суспільно-економічний та земельний устрій України». У сьомому томі (т. 4/7, Мюнхен, 1963, 189 стор.) на економічні теми писали: В. Іванис «Паливне господарство ССРСР та його колоній» і В. Доманицький «Сільське господарство на Україні». У 1964 році вийшов восьмий том (т. 5/8, Мюнхен, 1964, 224 стор.) з економічними статтями: Б. Мартоса «Значення М. Тугана-Барановського для української кооперації», І. Майстренка «Проблема аграрного перенаселення в ССРСР», К. Кононенко «Бюджетова система» та В. Іваниса «Чорна металургія, машинобудівництво та електроенергетика ССРСР та його колоній». Одночасно з 1965 роком УТПГ почав видавати окремі монографії, цикл яких відкрила об'ємиста студійна праця Костя Кононенка «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960» (Мюнхен, 1965, 535 стор.).

У підсумках треба ствердити, що видання п'ятьох томів «Наукових записок» та монографії К. Кононенка є безперечним успіхом науково-видавничої діяльності УТПГ, що значно випереджує не тільки УЕВШ, але також і УВУ, який у повоєнних роках значно поширив програму навчання економічних дисциплін.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., в США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту. Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Потрібна бібліографія творів Михайла Грушевського

Ювілейний рік, у якому відзначаємо сторіччя з дня народження М. Грушевського, найкраще надається для того, щоб нарешті опрацювати та видати бібліографію всієї його творчості. Саме така бібліографія була б основним ключем до його багатомірної і багатогранної діяльності — наукової, громадської та політичної. Першим кроком до виготовлення цієї бібліографії може бути аналіз досі вже виданих бібліографій праць ювілята. Маємо на думці «бібліографію бібліографій», під якою в професійній бібліологічній літературі розуміється реєстрація, опис і критичний огляд існуючих бібліографій.

Першу бібліографію праць М. Грушевського опрацював у 1906 році Іван Левицький, один з відомих українських бібліографів кінця 19 та початку 20 століття, надруковану в «Науковому збірнику, присвяченому Михайлові Грушевському» (НТШ, Львів 1906, стор. 1-64). Цей збірник появився з приводу 10-річної наукової праці Грушевського в Галичині. Бібліографія укладена в хронологічному порядку, тобто за роками опублікованих праць, і складається з таких розділів: I. Розвідки, статті, замітки і матеріяли (стор. 1-14), II. Рецензії, оцінки і бібліографічні огляди (стор. 15-45), III. Оповідання (стор. 46-47), IV. статті різного змісту (стор. 48-50). Автор включив також показник імен та географічних місцевостей, обговорених у працях Грушевського. Список охоплює всі праці ювілята за 1885-1904 роки і нараховує 562 окремі позиції. Бібліографія відзначається повнотою і точністю описів.

Продовженням цієї бібліографії треба вважати «Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 роки» («Ювілейний збірник», том III, вид-во Всеукраїнської академії наук, Київ 1929, 104 стор.). Показник уклали Д. А. Валика, О. Є. Карпінська,

Н. Г. Козель та Р. М. Ципкина з приводу 60-річчя з дня народження М. Грушевського і 40-річчя його наукової діяльності. Деякі доповнення надіслав зі Львова Володимир Дорошенко. У книзі чотири розділи: I. Розвідки, статті, замітки, матеріяли; II. Красне письменство; III. Рецензії; IV. Список праць, узглянутих під час друкування бібліографії; поданий також алфавітний список зареєстрованих праць. Упорядники використали книжкові фонди Всенародної бібліотеки України при ВУАН, як також інші наукові бібліотеки Києва. У передмові зазначено: «Деякі статті, не підписані іменем автора, внесені сюди гіпотетично. Деякі, хоч і помічені іменем автора, це передруки, зроблені часто без його відома, з різними редакційними змінами».

Із замітніших пропусків треба згадати «Автобіографію», написану М. Грушевським у 1906 та 1926 роках. Бібліографічні описи подані точно і вичерпно. Реєстр охоплює 1181 працю. Разом з бібліографією І. Левицького з 1906 року матимемо таким чином 1743 публікації М. Грушевського до 1928 року. Однак не вільно забувати, що подана в обох бібліографіях кількість праць не є точною.

З інших бібліографій згадаємо «Бібліографію» Т. Черкаського, надруковану у збірці оповідань Михайла Грушевського «Під зорями» (Кооперативне вид-во «Рух», Київ 1929, стор. 574-578). Тут зареєстровані тільки літературні твори М. Грушевського, і то без повного бібліографічного опису.

У своїй розвідці «Михайло Грушевський» чеський професор Ярослав Бідль подав в останньому розділі бібліографію коло 60 творів українського історика (Jaroslav Bidlo, „Michal Hruševský“, Česka Akademie ved a umeni, Praha 1935, pp. 37-43).

Слід згадати також англomовний «Нарис української історіографії»

Дмитра Дорошенка та Олександра Оглоблина, де подана бібліографія праць М. Грушевського (D. Doroshenko and Alexander Ohloblyn, „A Survey of Ukrainian Historiography“, UVAN, New York 1956, pp. 286-287).

У цій статті не подаються історіографічні праці, в яких аналізовані історичні дослідження М. Грушевського. Історіографію Дорошенка-Оглоблина згадуємо тільки тому, що вона подає обширний список наукових праць про життя і творчість історика.

У 1966 році А. Григорович видав англomовний переклад статті М. Грушевського про звичайну схему «російської історії» (Andrew Gregorovich, „Selected Bibliography“ in Michael Hrushevsky, „The Traditional Scheme of — „Russian History““, UVAN, Winnipeg 1966, pp. 17-24). При чому він опрацював окремих розділ про вибрану бібліографію праць Грушевського і праць про нього самого. Крім деяких дрібних неточностей в описах, цей список є добрим початком для опрацювання бібліографії праць про М. Грушевського. Також у статті проф. Н. Полонської-Василенко «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків» («Записки НТШ», том 173, Чикаго 1962, стор. 78-80) знаходимо бібліографію праць Грушевського, доведену до 1934 року.

*

У радянській історичній бібліографії наукова діяльність М. Грушевського не промовчується повністю, не зважаючи на те, що його твори проскрибовані і вилучені з книжкових фондів наукових бібліотек на Україні; щоб користуватися працями «українського буржуазного націоналіста» Михайла С. Грушевського, потрібно спеціального дозволу. Так, у книзі «Записки об ученых трудах действительных членов Академии наук СССР» (Москва, 1929) знаходимо «Список значительных ученых трудов проф. М. С. Грушевского» (стор. 27-28). А в довіднику О. І. Шведової «Историки СССР» (Москва, 1941) коротко згадано про бібліографію праць М. Грушевського в київському «Юві-

лейному збірнику», зате промовчано львівську бібліографію. Назагал в історичних бібліографіях до 1940 року були деякі згадки про історичні праці М. Грушевського, при чому подавався їхній точний бібліографічний опис. Для прикладу згадаємо «Материалы для библиографии по истории народов СССР — XVI-XVII вв.» (Ленинград, 1933, стор. 145, 150, 154, 166, 168, та 175) і «Библиография русского летописания» (Москва, 1962), де подано коло 40 позицій.

За головною редакцією Милиці В. Нечкіної появилася в 1965 році «История исторической науки. Библиография», присвячена окремим історикам та історичним установам дожовтневого періоду, де М. Грушевському також дано трохи місця, при чому зацитовано 13 праць, у яких обговорюються його життя та наукова діяльність; включено тут також деякі праці М. Грушевського про інших істориків. Усіх бібліографічних позицій нараховуємо тут 29. Однак треба підкреслити, що промовчано львівську та київську бібліографії творчості корифея української історіографії. Це пропущення можна пояснити хіба тим, що небажано нагадувати, що в 1929 році в Києві появилася бібліографія праць Грушевського як офіційне видання Всеукраїнської академії наук і що М. Грушевський був академіком АН СРСР.

Про українську радянську історичну бібліографію не доводиться говорити, бо ця ділянка цілковито занедбана. Про цей оплаканий стан промовисто говорить «Лист до редакції», опублікований у січневому числі «Українського історичного журналу» за 1965 рік і підписаний рядом істориків УРСР.

*

Окремим типом бібліографічних довідників можна вважати каталоги бібліотек, опрацьовані за авторським принципом. До найважливіших таких бібліотек з найкращими збірками слов'янської історії зараховуються: Брітанський музей у Лондоні, Конгресова бібліотека у Вашингтоні, Національна бібліотека

в Парижі і Нью-Йоркська публічна бібліотека. Каталоги цих бібліотек реєструють видання Михайла Грушевського, що знаходяться в посіданні цих бібліотек, і подають докладний бібліографічний опис даних творів.

У загальному можна сказати, що вже покладено солідні основи для опрацювання якнайдокладнішої бібліографії наукової праці Михайла С. Грушевського, зате досьогодні бракує бібліографії праць про нього — про його життя та творчість. Саме в 100-річчя з дня народження великого історика України українські наукові установи на чужині повинні б спільним зусиллям видати таку бібліографію, в яку була б включена також бібліографія статей та наукових праць про нього. Українське історичне товариство у США виявило деяку ініціативу в

цій справі і планує видати таку бібліографію. Треба б зібрати та описати:

а) бібліографічні показники, видані окремо або як частина загальних бібліографічних збірників, українською і чужими мовами;

б) каталоги бібліотек, наукових установ та архівів, де подаються праці М. Грушевського;

в) статті, в яких подана бібліографія цих праць;

г) рецензії, біографії та некрологи;

ґ) історіографічні праці про М. Грушевського.

Тепер слово за українськими істориками та бібліографами на чужині, які виданням бібліографії творів М. Грушевського і писань про нього зможуть якнайтриваліше відзначити його ювілей.

Любомир ВІНАР

Дослідження, повне суперечних тверджень

ЕВДОКИЯ М. КОСАЧЕВСКАЯ, Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Изд-во Львовского университета, Львов 1965, 150 стор.

Євдокія М. КОСАЧЕВСЬКА. Східна Галичина напередодні і в період революції 1848 року. Вид-во Львівського університету, Львів 1965, 150 стор.

Історія Галичини ще не опрацьована належно, як це твердить також і авторка рецензованої книжки. Досі появилися праці про аграрну проблематику Галичини — М. П. Герасименко, «Аграрні відносини в Галичці в період кризи панщинного господарства» (Київ, 1959), і Ф. І. Стеблій, «Боротьба селян Східної Галичини проти фєвдального ґніту» (Київ, 1961).

Досить трудно писати аналізу галицького розвитку, прихильну одначасно до українців і до поляків, з погляду ортодоксального марксизму, коли всім відоме твердження «Маркса-Енгельса», що всі малі слов'янські народи (тобто неросіяни) — це реакціонери, приречені або на германізацію, або на русифікацію.

Багато іронії також у факті, що видавництво Львівського університету видає книжку про Галичину... російською мовою.

Не зважаючи на це все, треба бути вдячним Євдокії Марківні Косачевській за її труд. Вона ж мала доступ до львівських архівів, матеріяли яких майже цілком не використані. У руках авторки був весь архів Головної руської ради (ГРР) — протоколи засідань і кореспонденція ГРР з місцевими радами. Частина цих матеріялів, якими авторка користувалася в 1940 році, загубилася в наслідок другої світової війни і досі не віднайдена. Косачевській відомі також державні та судові архіви Галичини. Однак її дослідження в більшості ґрунтується на працях К. Студинського та І. Кревецького (виданих НТШ перед війною) і на теперішніх архівних публікаціях народної Польщі.

Авторка намагається довести, що передові польські та українські групи взаємно співпрацювали в 1848 році і що горезвісний антагонізм між поляками й українцями (включаючи також невизнання національ-

ної окремішності українців поляками) є тільки наслідком боротьби «реакційних кіл обох народів». Вона намагається також довести, що ГРР виступала як проти вимог селян, так і проти всього українського прогресивного руху і що керівники ГРР стали на позиції українства тільки «під тиском народних низів». Посуджуючи цілком слушно ГРР за її проавстрійську політику (авторка не з'ясовує, на жаль, причин цієї політики), Косачевська бере за зле нехіль ГРР до Росії, посиляючись при цьому на листи Якова Головацького, до того на деякі з 1850-их років. Виходило б, що царська Росія сприяла розвиткові українського народного руху!

«Шашкевич... і его товарищи, — пише Косачевська, — проявляли більшої інтерес к украинской и русской литературе». Окремої згадки про чеську літературу, про вплив Шафарика та Ганки в книзі немає, хоч згадується Карамзін, відомий російський консервативний історик.

Книга повна суперечних тверджень, натяків та інтерпретацій. Протиукраїнське наставлення поляків усіх політичних напрямків та суспільних верств усім аж надто відоме, щоб Косачевська могла зігнорувати його цілком. До речі, навіть приємно читати працю про Галичину, де поляки не засуджені в цілому. Але для докладного з'ясування історії Галичини під Австрією потрібна більша співпраця з польськими науковцями, які в ділянці дослідження історії Галичини зробили куди більше, ніж українці.

Косачевська твердить, що «тілкі» польська шляхта і польська буржуазія виступали проти українців і що ворожнечу між обома народами роз'ятрювала ГРР пляново на користь Австрії (стор. 77), хоч одночасно закидає ГРР брак належного націоналізму та недопущення до співпраці таких «передових українців, як Якова Головацького та священика Івана Могильницького». Цікавим є факт, що в листопаді 1848 були розв'язані деякі деканальні та сільські ради «за надто активні суспільні і національні вимо-

ги» (стор. 73-74). Цей аспект народного руху варто б дослідити докладніше.

Петиція від 11 травня 1848, підписана понад 700 львівськими громадянами проти перших вимог українців з квітня того ж року, наводиться як доказ, що український демократичний елемент не був ні протипольський, ні революційний (стор. 63). Авторка не завдала собі труда, щоб, проаналізувавши соціальний стан петентів, поцікавитися також їхнім національним походженням. Більшість з них — це студенти, семінаристи, лікарі, адвокати, юристи і бюрократичні працівники. При відсутності української інтелігенції в Галичині скільки з-поміж підписаних могли бути українцями?

Косачевська примушена визнати популярність української програми ГРР (стор. 64), хоч одночасно вона намагається представити цю раду як реакційний чинник вищого греко-католицького кліру. Тут знову виникає трудність: більшість у ГРР творили звичайні священики, які були провідниками окружних рад; членами ГРР були також світські інтелігенти, з-поміж яких, наприклад, д-ра Івана Борискевича важко назвати «лідером кліру». У книзі подається Борискевичева критика австрійської конституції 1849 року за те, що в ній немає згадки про національний поділ Галичини. Подібних зударів на форумі ГРР було, мабуть, більше, і тільки шкодувати треба, що через неприсутність архівних матеріалів вони нам не відомі. На підставі приступних інформацій важко покищо говорити про безперервні зудари між греко-католицьким духовенством і українською «прогресивною інтелігенцією».

Аграрне питання широко опрацьоване в книжці Косачевської. На початку 1848 року найважливішою проблемою в Галичині була панщина, скасування якої цісарським урядом примушило українських селян і вможливило розвинути національну працю серед них. Земельне питання не було остаточно розв'язане, як правильно зауважує авторка,

однак цей факт не перешкодив селянам стати по боці австрійського уряду і на позиції українства, яке в очах селянина ототожнювалося з місцевим парохом. Отож 1848 рік став початком просвітянського руху та народження національної свідомости в галицьких селян. Ця свідомість проявилася в 1848 році в активних українців, про що виразно свідчать Слов'янський з'їзд у Празі, сесія парламенту в Кромержіжі, боротьба за українські школи і за національно-адміністративний поділ Галичини. Але ці всі питання трактуються в книзі досить нерівномірно. Також і З'їзд руських учених засвідчив цю національну свідомість. Тому більше ніж дивно звучить твердження Косачевської, що «съезд отметил родство русского и украинского народов» і що галицькі українці, випиуючи книжки з Росії, документували свою єдність з російською культурою (стор. 130-131). Створюється враження ніби «контакти з Росією» — це контакти з людьми типу Чернишевського, а не Погодіна.

Питання єврейської меншини в Галичині промовчане. Є коротка згадка про співпрацю деяких галицьких українських селян з угорцями, але ми не знаходимо нічого нового про Кобилицю, українського селянського провідника, який допомагав угорським повстанцям. На думку авторки, польське листопадове повстання — це «зрив робочих мас» (стор. 125), здушений поміркованими польськими шляхтичами і цісарським урядом.

У книзі немає ні найменшої згадки про брошуру о. Василя Подолінського, де чи не вперше чітко висунені самостійницькі прагнення галицьких українців. Чи у львів-

ських архівах та бібліотеках немає ні одного екземпляра його «Глосу пржестрогі»? А, може, академік Василь Щурат реферував тільки фальсифікат?

Косачевська твердить, що орган ГРР «Зоря галицька» появлявся раз на тиждень (стор. 68). На жаль, поза Галичиною немає цієї газети з перед 1849 року. А відомо, що в 1849-50 рр. «Зоря галицька» виходила двічі на тиждень. Коли саме вона почала появлятися частіше?

На закінчення своєї праці — перед цитатами з Маркса, Енгельса та Леніна — Косачевська пише: «Боротьба галицького селянства і національний рух українців у Галичині в 1848 році мали прогресивний характер, що знайшло свій дальший розвиток у революційно-демократичній програмі великого українського письменника та громадського діяча І. Франка, в публіцистичних виступах революційного демократа П. Грабовського». Такі цитати і таке речення уможливають появу дослідних праць про Галичину без того, щоб обмежуватися тільки статистичними таблицями про безземельних селян і про ріст капіталістичної промисловости.

Може, в ювілейному франківському році нарешті появиться історія Галичини — ділянка, в якій Іван Франко так багато працював.

Хоч Євдокія М. Косачевська констатує прогресивний характер українського національного руху в Галичині, її праця — шабльонова і доктринально назадницька в порівнянні з теперішньою російською радянською історіографією.

Вражає, що в книжці немає окремої бібліографії.

Марта БОГАЧЕВСЬКА

«Чотири шаблі» чеською мовою

У Празі появилася на весні 1966 року черговий переклад українського мистецького твору на чеську мову, відомий роман Юрія Яновського про боротьбу українських партизан проти французьких інтервен-

тів під час революції — «Чотири шаблі». Роман написаний у 1925-29 роках, надрукований у 1930.

Переклад цього художнього твору на чеську мову здійснила відома й поза межами Чехо-Словаччини

перекладачка і письменниця Людмила Зілинська, що від років на-полегливо й успішно працює в ді-лянці мистецького перекладу з ук-раїнської на чеську мову.

Орест Зілинський, пражський укра-їніст, етнограф і літературознавець написав до цього видання (як і до багатьох інших) післяслово, в яко-му знайомить чеського читача з явищами української літератури. О. Зілинський дає цікавий образ Ю. Яновського 1920-их років як пись-менника, його підхід до революції на Україні, що знайшов своє відо-браження в цьому романі. Книжка модерно ілюстрована, як і переваж-на частина перекладів з нашої літе-ратури на чеську. Пісні роману пер-еклала теж відома перекладачка лірики Гана Врбова.

Це вже другий роман Ю. Яновсь-кого, що появився чеською мовою. Тому кілька літ Людмила Зілинсь-ка переклала «Майстер корабля». Л. Зілинська не тільки талановита і пильна перекладачка (вона досі видала 15 книжок — перекладів з української літератури: «Театр не-відомого актора» Ю. Смолича; «Пе-реяславська рада» і «Помилка Оно-ре де Бальзака» Н. Рибака; «Бур-лачка» І. Н.-Левицького; «Солом'я-ний бичок» О. Іваненко; «Коли ще звірі говорили» І. Франка; «Мару-ся» М. Вовчка; «Подарунок на іме-нини» (збірка оповідань) М. Коцю-бинського; «Катерина і її дім» (збі-

рка оповідань), «Замість віршів про любов» (збірка оповідань) і «Дикий мед» Л. Первомайського; «Яблука з осіннього саду» (збірка оповідань) Є. Гуцала; «Чорне літо» («Людина і зброя») О. Гончара; «Майстер ко-рабля» і «Чотири шаблі» Ю. Янов-ського; «Камінна душа» (в друку) Г. Хоткевича, Вона сама авторка казок про козаків і чортів, що їх написала для чеських дітей на під-ставі українського фольклорного матеріялу — «Як чорти на світі ви-гинули». У цій книжці Л. Зілинська віддала весь чар світу наших пере-казів та казок. Не диво, що книж-ка мала небуденний успіх і буде невдовзі перевидана. Але ці казки мають дістати ще й своє продов-ження — «Про найкращу в світі каз-ку» (з козацьких мандрівок), в яко-му творі авторка опрацювала пере-кази про кінець Запорозької Січі.

Яку велику користь приносить плідна праця Л. Зілинської обом культурам, українській та чеській, зуміє особливо той оцінити, хто знає, як тяжко здобувати для українсь-кої культури своє місце в світі.

Для української літератури в Че-хо-Словаччині зараз особливо до-гідні умови. Треба радіти, що знай-шовся там активний гурт чеської і української інтелігенції, що працює так інтенсивно в ділянці культур-них зв'язків між обома народами.

А. Г. Г.

Топонімна болячка УРСР

Українська РСР, Адміністративно-територіальний поділ на 1. І. 1962, Відділ в питаннях роботи рад Президій Верховної ради УРСР, склали Д. О. Шелягін, Д. Н. Склярєвський, ред. В. Є. Нижник, Київ, 1962, 417 стор.

Лише при тоталітарній бюрократії можливе таке диво, щоб з'їзд ономастів мусів аж у резолюції про-сити (як досі — безуспішно!) республіканську владу перевидати довід-ник з реєстром назв населених пун-ктів УРСР з 1947 року, див. Поста-нови І республіканської наради з питань топоніміки та ономастики 30. 11. — 2. 12. 1959 в Києві («Питан-

ня топоніміки та ономастики», Ки-їв, 1962, стор. 232). Цей бо довід-ник подає всього лише список сіль-ських рад, себто заледве яку п'яту частину з-поміж усіх 34 031 назви сільських населених пунктів (їх, рад, тут 8 595, з дальшими 744 се-лищами міського типу, 89 робітни-чими селищами та 264 містами ра-йонного підпорядкування — районів

же в УРСР було 604 у 25 областях). При містах, селищах міського типу та районних центрах подано ще назву найближчої залізничної станції, а при назвах районів і сільських рад — теж і утворюваний від них (офіційний) прикметник. Невже коначний сьогодні для назвознавчих студій повний реєстр місцевостей став сьогодні для якогось всевладного тут бюрократа «державною таємницею»?

Про наведені в цьому реєстрі назви сказано в передмові, що ті «найменування... уточнено з врахуванням висновків Інституту мовознавства АН УРСР», себто за застосовані тут принципи слід винити керівника, одночасно ж і провідного топономаста УРСР К. Цілуйка.

Як відомо, досі в УРСР не спромоглися на українську топографічну мапу; користуються ж російськими для земель давньої Росії чи то румунськими, польськими, чеськими, угорськими й австрійсько-німецькими для західноукраїнських земель.

Що на них тоді наші місцеві назви поперекручувано на найрізноманітніші лади, згадувати не треба. Такий топонімний хаос перебрала звідти й радянсько-російська картографія і, що гірше, накинула її урядовою дорогою й Україні. Як воно неграмотно вишло з назвами річок України, повиписуваними з отаких польсько-німецьких мап, писалося в рецензіях і в журналі «Українська мова в школі» (1958, ч. 2, стор. 77-79) і в «Сучасності» (1961, ч. 6, стор. 116-19) на книжку «Каталог річок України», (Київ, 1957). Але лише дещо з тих неграмотностей щодо назв західноукраїнських земель виправив виданий В. Нежнипапою й К. Цілуйком «Укр.-рос. словник географічних назв УРСР» (Київ, 1964); залишилися і в ньому ще: Щерек (Щирок), Отиня (Отинія), Зубра (Зубря), Варенжанка (Варяжанка), Свіж (Сверж), Стривогір (Стривігор), Камула (Камулія), Тудинка (Студинка), Тлумач (Товмач), Підволочиськ (-чиська), Манчул (Менчул), Великий Діл, - Долу (Ділу), Роздол (Розділ), Суходольський

(-дільський), диковинні наголоси Глиняни (Глиняни), Рогатин (-тин) і такі ж прикметникові утворення: Бродівський (Брідський), Сколівський (Скільський) тощо; при чому йдеться про підручник для вжитку в школах.

Варто згадати, що такі польонізовані річкові назви попали і в раніші російські списки П. Маштакова («Список рек Днепровского бассейна, СПб., 1913; «Список рек бассейнов Днестра и Южного Буга, Пгр., 1917) і вийшов курйоз: на таких безвартних даних будують свої уваги про «польський елемент» в гідронімії Дніпра й Дністра серйозні російські дослідники (В. М. Топоров, А. Н. Трубочев, «Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья», Москва, 1962, стор. 95), а що вже говорити про західнонімецькі передруки такого не перевіреного матеріалу.

Таких дивовиж натворено і в Києві з західноукраїнськими місцевими назвами в цьому (й попередніх) довідникові: не місце їх тут усіх перелічувати, назвемо отаке безглуздя, як Хлібовиця б. Бірки (Глибовичі) чи Жовків (Жовквкв).

Цікава річ, що найупертіше таке варварське безглуздя застосовано до назв залізничних станцій, як це ми могли свердити і в цьому довідникові і таки на мапках при краєзнавчих випусках про окремі області УРСР. Тоді як назву села ще сяк-так зукраїнцено, назва сусідньої залізничної станції залишилася неграмотною російськомовною передачею з польського чи румунсько-чеського джерела.

Йдеться отже про незалежну від російської адміністративно-бюрократичної другу таку ж інертну російську залізнично-бюрократичну систему. Її, як виходить, не заторкує ні така модна в СРСР топонімна шумиха, як перейменування місцевостей за найновішими всесоюзними славетностями; хоч Жовкву перейменовано на Нестеров (за загиблим там 1914 року російським літуном), належна до неї станція так залишилася Жовків за поль.-нім. Zólkiew, поль. Żółkiew; хоч названий на

пошану російського вел. князя Костянтина Павловича харківський Костянтиноград (1780 року замість твердині Білецької) перейменовано в 1920-их рр. на Красноград, у нашому довіднику його станція далі зветься не «по-революційному», а «по-царському» — Костянтиноград (у Харкові 1941 року ми чули скорочення «Конград!»). Білоруський топоним В. А. Жучкевич («Происхождение географических названий Белоруссии», Менськ, 1961, стор. 5) наводить з-під Менська подібний курйоз «всесоюзної» залізничної бюрократії: друкарську помилку з місцевої назви Слепянка введено в назву сусідньої залізничної станції «Степянка».

Як це загально відомо з виданих в УРСР українських географічних мап (за зразок тут, ясно, «Большой атлас мира», Москва, 1954!), назви місцевостей поза західними кордонами УРСР подається в офіційній даномовній транслітерації, навіть якщо це назви українські й ще лежать в межах української етнографічної території (Пржемисль — Перемисль, Хелм — Холм, Хрубешув — Грубешів, Редеуці — Радівці). Те саме стосується й української передачі назв українських місцевостей в кордонах РРФСР. Вистачить приглянутися до відповідних мап областей УРСР в УРЕ: суфікси-івка, -івське там передається вже як -овка, -овське, а далі Северне, Южне тощо — засада слухна лише для справді російських земель і назв. Але в нашому довіднику ця засада «топонімної екстериторіальності» застосовано й до назв залізничних станцій та деяких місцевостей Донбасу — в кордонах УРСР. Воно відома річ, що транспорт і пошта в УРСР «всесоюзні» й отже, крім армії та галузів важкої промисловости, є ще одним засобом русифікації. Тим то вживаних на залізницях УРСР російських назв станцій не поважилося українцяти і це офіційне видання Президії Верховної ради УРСР. Так і залишилися в ньому усякі Семейновки, Южні, Северні, Северодонецькі. Не-

вже це данина російській бюрократії на Україні?

Але ця бюрократія довіряє теж лише іншим бюрократіям, більше ніж місцевій традиції. Отаким яскравим безглуздом перехопленням з польського Brześć, адідеованого за бюрком до Brest у французькій Бретані, став Брест з українського Берестя, знаного ще з літописів. Того роду дивовиж повно в назвах залізничних станцій Буковини, Галичини та Волині. Хоч сусідні місцевості мають відрумунцнену чи відпольщену назву, в назвах залізничних станцій покутує неграмотна російська транслітерація з румунщини на Буковині: Вринчени (Веренчанка), Орошени (Оршівці), Стефанешти (Стефанівці), Вікна Буковини (Вікно), в Галичині — Трембовля (Теребовля), на Волині — Домбровиця (Дубровиця), Червоноармійськ (Радзивилів).

Відсутність надійних, перевірених довідників і мап з місцевими назвами з УРСР (там вдоволяються російськими, а які в них дані, — видно було!) змушує кожного, хто має справу з топонімією, «українцяти» чи літературцяти українські місцеві назви на свій лад, щось як за доби українізації в О. Вишні. Перевіряємо назви Луганщини в цьому довіднику з назвами на мапці області в УРЕ й стверджуємо цілу низку «літературцених» розбіжностей: Осавулівка (Єсавулівка, Кабанне -анне), Микольське (-кільське) тощо. Свідчить воно, що такі українські назви не устійнені в урядовому вжитку, а всього українцятися індивідуально в міру потреби — і то лише хіба у книжках, на жаль. До речі, звірення сьогодинських тамошніх назв з передреволюційною мапою переконує, що перейменувань зазнав чи не найбільше (крім Криму) наш південний схід: трапилися в Луганщині такі семантичні курйози, як Червоний Жовтень чи Червонопівка, а в цілій низці випадків змінено присвійно-суфіксні форми з -ів/-ова/ -івський (себто хутір) на -івка/ -івське.

Як з цього довідника видно, ма-

нія літературцнення охопила не лише свіжозаселене наше давнє «Дике поле», але й старожили Галичини. Вразить таке псевдолітературцнення обізнаного тим більше, що тут бодай впродовж несповна останніх 100 років через українську пресу, школу, епархіяльні шематизми й мапи закорінилася вже власна традиція таких назв. Тож годі вимагати, щоб тут прийняли без ремствувань отакі псевдолітературні дивогляди, як Синьовидне (Синевідсьько), Хлібовиця (Глібовичі), Варщовиця (Борщовичі), Жолків (Жовква), Комарне (Комарно), Журавне (-вно), Роздол (Розділ), Заложці (Залізці). Місцеве населення сприйме їх як накинєні чужі — на лад раніших польщєних Chlebowice (Глібовичі), Wojciechowice (Утіховичі), Ciemiernyńce (Чемєринці) — які існували в чужій державі лише на урядових табличках, призначєних для заспокоєння її насланїої бюрократії.

Звичайно, були і в українських раніших виданнях з Галичини топоніми прогріхи; так, під впливом чужїої адміністрації інтелігенція накидала й тут чужі форми (Сєлиська замість Сєлицца, Ганачів замість Ханачів, буковинсььке Сєлетин замість Сєлятин); вони покутують і на мапах В. Кубійовича (див. Етнографічна карта Південнозахідної України (Галичини), ЗНТШ т. 160, 1953, та в Енциклопедії Українознавства). Але тих прогріхів супроти народних назв не було так багато, як у цьому довіднику.

Найбільшим наслідком у ньому над українським словотвором і місцевю звичкою слід уважати більшість його прикетметникових утворєнь від місцевих назв Галичини. Мусіли вони бути приготовані в

УРСР ще перед 1939 роком, бо їх у вересні 1939 привезєно «готовими» й почато вчити цього бюрократичного регляменту споконвічних, «не українізованих» українських мовців (компромітуючи в їх очах літературну мову). Всі такі утворєння є і в цьому довіднику: бродівський (брідсьький), бібрксьький (бобрєцький), винниківсьький (винницьький), терєбовлянсьький (терєбовельсьький), городоцьький (городецьький), заложцівсьький (залозєцьький), сколівсьький (скільсьький) тощо. Творєно ці прикетметники зовсім не послідовно, бо є тут: копичинсьький (копичинєцьький), але микулинецьький — хоч основна назва однакова: Копичинці, Микулинці.

Забаву з такими незугарними словотвірними вправами вчинив собі якийсь забюрковий «мовник», замість піти послухати, яких форм уживає на місці населєння. Перейнято отже подібну звичку російських забюркових «уравніловців», забувши, що розвиток модерного українства пішов якраз іншою дорогою — пошани до почутого «з уст народу», а не до передаваного одним книжниками іншим книжникам.

Видавництво УРЕ готує в найближчому часі багатотомове видання про місцевості кожної області УРСР. Хотілося б, щоб вони були в першу чергу історично-краєзнавчими довідниками, і не лише прославою режиму й його льокальних ставлєників, як це сталось з УРЕ. Силою факту такий словник стане першоджерелом для топономастики. Віримо, що, може, він буде тут кращим від дотепєрішніх і більше прислухатимється до місцевої традиції й топонімії.

Олекса ГОРБАЧ

Літературні журнали в 1966 році

«Дніпро»

Рецензуючи три органи Сплки письменників України («Прапор», «Жовтєнь», «Вітчизна») у травневому числі нашого журналу, я зазначав, що «Дніпро» посідає особливе місце в літературному житті на Україні і відклав його обго-

ворєння на ближче майбутнє. Тепер можна говорити про ціле півріччя цього журналу.

Його окреме місце визначєне тим, що «Дніпро» не офіціоз правління Сплки письменників, а орган ЦК ЛКСМУ. Цим було зумовлєне, що навколо нього гуртувався молодий

літературний авангард, сміливіший від старших поколінь письменників у формі вислову, у відкритті нової тематики, коротко — у всьому тому, що визначило відродження української радянської літератури за останнє десятиліття. З середини 1950-их років «Дніпро» перебрав майже монополієне право на перешодруки творів О. Довженка («Земля», «За-чарована Десна», «Автобіографія», записні книжки; останні, правда, дуже пообстригав редактор Плачинда). Це було дуже прикметне з погляду того, на яку спадщину своїх «батьків» орієнтувалося молоде літературне покоління.

Дебютуючи деколи й по інших літературних виданнях, своїм органом у першу чергу вважали «Дніпро» ті талановиті поети, яких названо було шестидесятниками (згодом цій назві надали негативного значення, а потім взагалі перестали вживати, не без лукавої думки — применшити значення цього руху в літературі), як і пізніші від них.

Завдяки цьому (і не в останню чергу тому, що багато років, хоч і з перервами, редакцію очолює тактовний, з почуттям міри літератор — Юрій Мушкетик, автор середніх повістей, але цікавих есеїв, наприклад, «Перо мого сучасника» в «Літературній Україні») «Дніпро» на ціле десятиліття піднявся над усіма іншими літературними виданнями, досягнувши безпрецедентно високого накладу (70 000).

І після цього всього вже з початку минулого року журнал вочевидки почав занепадати. (Треба думати, це вже з вини не редактора, а обставин, що стали гіршими в останні роки). Його занепад різкий, бо інші журнали були вкрай кволі й без того, і нові обставини на них майже не позначилися. Ілюструю конкретними фактами, що сталося з «Дніпром» за цей час. За весь 1965 рік і половину 1966 у ньому не появилася жоден твір Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Григорія Кириченка, Ігоря Калинця. Ще в 1965 один раз промелькнув Борис Мамайсур (до речі, у відділі, призначеному для по-

чатківців, з досить кумедною назвою: «Поетичний розмай») і один раз була добірка поезій Василя Голубородька. У першому півріччі 1966 нема вже й їх. А вони ж усі сьогодні найцікавіші поети на Україні, і за їх віком і творчим настанвленням, здавалося б, друкуватися їм у першу чергу в «Дніпрі».

Викликає подив випадок Ліни Костенко: вона член редакційної колегії журналу і роками, видно, не має права надрукувати в ньому жодної поезії.

З прозаїків, видно, під забороною друкуватися в «Дніпрі» стоїть Валерій Шевчук, у бідній українській прозі єдиний автор з молодшого покоління, не подібний на інших.

Може, найгірше сталося в «Дніпрі» з критикою. Майже знищена як літературний жанр у минулому, критика висунула в останнє десятиліття ряд яскравих постатей, що всі були в першу чергу співробітниками «Дніпра». Назву трьох найяскравіших: Іван Бойчак (кілька років тому очолював відділ критики в цьому журналі. За статтю «На пульсі епохи», «Дніпро», 12, 1962, у якій він обороняв шестидесятників проти нападу офіційних критиків, був усунений з цієї посади), Іван Дзюба, Іван Світличний. Перший не друкується в «Дніпрі» вже кілька років. І. Дзюба мав одну статтю минулого року (про поезію В. Голобородька — «У дивосвіті рідної хати», ч. 4, 1965), за яку був гостро критикований. Після того взагалі ніде не друкується. І. Світличний теж мав у «Дніпрі» одну статтю минулого року: «Гармонія й альгебра» (ч. 3). Мало того, що він більше не друкується; редакція журналу застосувала до нього чисто сталінську методу: укладаючи в грудневому числі індекс матеріалів, друкованих у журналі протягом року, не включила названої статті, ніби її не було і взагалі немає імені Світличного. В аналогічному випадковий редактор «Нового мира» О. Твардовський повісив куди гідніше: укладаючи індекс друкованого в його журналі до-слівно напередодні процесу Синяв-

ського й Даниеля, він все ж таки подав обох цих авторів.

Сьогодні нічого докладніше не можна сказати про долю цих критиків: хто з них був під арештом, хто випущений, які їх умови життя і т. д. Єдине, що можна твердити, — «Дніпро» увійшов у 1966 рік без критики. Що в ньому ще подеколи піше теж талановитий критик Маргарита Малиновська, мало міняє справу.

На цьому спустошення обговорюваного журналу не кінчається, бо не другорядне значення має, наприклад, і таке, що в ньому зникли прецікаві статті на мовні теми Бориса Антоненка-Давидовича.

Що ж з урахуванням усього сказаного лишилося в «Дніпрі»? Я силував себе сумлінно прочитати шестеро чисел за цей рік, хоч і як невдячне це зусилля. До лиха багато поезії й імен. Може, з когось колись будуть люди, але покищо нема на чому зупинити ока. Проза просто пригноблює примітивна. Така могла бути й за Сталіна. Новеля Івана Немировича «Сходинки», повість Дмитра Герасимчука «Дана»,

оповідання Віктора Тимчука «Зощит для пісень» і багато іншого — речі нижче всяких критеріїв. Аж дивно, що таке щось можна побачити в друку. Щось могло б бути з Р. Андріяшика. Його роман «Спадок віку» (чч. 2-4) свідчить, що цей автор людина вельми освічена і вміє писати. Але пишучи про Галичину часів першої війни й років української самостійності, він мусів усі факти натягати на добре виважено офіційну схему, у якій «учені мужи» точно визначили, як треба писати про ролі комуністів і «націоналістів» Галичини тієї доби. Так він і зробив. Чи треба говорити, що з того вийшло?

Кілька перекладів з П. Елюара й Р. М. Рільке та одна оригінальна справді цікава автобіографічна повість Вольфа Мессінга «Про самого себе» (чч. 3-5) — це по суті все, що є в «Дніпрі» за першу половину цього року, що можна вважати повноцінним. Чи не замало, щоб і надалі утримувати 70-тисячний наклад?

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Замість рецензії — лист до автора

ЮРІЙ АРТЮШЕНКО. Події і люди (На моєму шляху боротьби за державу — 1917-1966). На чужині 1966, 222 стор.

Високоповажаний Пане Інженере!

Форму листа я обрав тому, що нормально не водиться, щоб автор книжки відповідав рецензентові, хоч у нас уже бували випадки, що автори не тільки полемізували з своїми критиками, але також у гострій формі нападали на них. Інакше з листом. Адресат має право (хоч не мусить з цього права користуватися) відповісти своєму контрагентові і довести неслухняність критики або з'ясувати помилкові інтерпретації.

Почну з негативних спостережень. Заголовок Вашої книжки надто довгий, бо дужками я поділив його самовільно. Не подане місце видання, яке Ви ховате чомусь за патріотичне «на чужині», а виходить з че-

твертій сторінки, що книжка появилася в Чикаго, США. Вражає передусім відсутність редакторської праці над Вашим рукописом, зокрема майже повна відсутність мовної та коректорської правки. Останній недолік надзвичайно важливий, бо яким правом тоді ми обурюємося на «засмічування української мови» в публікаціях на рідних землях, хоч «обуреним» повинно б бути відоме, що на Україні гостро та серйозно ставиться питання про культуру української мови — у газетних та журнальних статтях письменників і в окремих книжках дослідників мови. Куди гостріше та серйозніше, ніж на еміграції.

Це — застереження радше щодо форми видання. Переходячи до змісту Вашого твору, не ставитиму на перший план критичної оцінки, бо Ви й читачі готові сказати, що я шукаю тільки тіней, які однак без

світла не можливі. Розподіл спогадів на три частини — про фронт, підпілля та запліля — цілком правильний і матеріал у них досить добре зрівноважений, якщо мова про кількість сторінок; може, дещо широко скомпонована третя частина, проблематика якої менше цікава, а фактаж, там поданий, — менше важливий і для теперішнього читача, і для історика, який повинен у своїй дослідній праці використовувати також і мемуаристику сучасників даної доби.

Уже багато написано про українські визвольні змагання після першої світової війни. Ваші спогади про активну участь на фронтах армії Української Народної Республіки (стор. 13-76) написані свіжо, безпосередньо і, я сказав би, цілковито безпретензійно. Залишається враження, що тут ідеться ніби про щоденник особистих переживань автора. Про написаний тоді і в хуртовині пізніших подій щасливо збережений щоденник. Виходить, що на «плівці» мозкової кори глибше та чіткіше закарбовуються і гостро зарисовуються факти, переживання та враження.

Про одну з найтемніших плям в історії армії УНР — про арешт командира Запорозького корпусу полк. П. Болбочана отаманом Волохом сказано в книжці дуже коротко (стор. 36). Можна ж було сподіватися, що Ви як молодий офіцер корпусу докладніше з'ясуєте обставини цього беззаконня, як також і трагічні наслідки вчинку отамана, вчинку, санкціонованого пізніше верховною владою УНР. Все ж цікаво було б довідатися, як реагували офіцери та козаки корпусу на таке, м'яко висловившись, безправство.

У другій частині також закоротко говориться про Легію українських націоналістів, що постанала 12 листопада 1925 серед подебрадських студентів (стор. 88). Належало б детально наświetлити всі обставини, в тому числі також і побутові, та умови, при яких творилася ЛУН. Дивлячись на фотознятку і на призвища, подані під нею, легко вста-

новити, хто міг би щонебудь ще написати на цю тему. Може хтось сказати, що йдеться про один з багатьох епізодів українського політичного життя на еміграції. Правда, але із суми таких «епізодів» складається наше життя. Досить побіжно, я навіть сказав би — поверхово, потрактований «берлінський період», який у наслідок цього не виходить у ясну світлі. Велися там різні розмови і плянувалися всілякі заходи, до яких належала також Ваша «подорож до Персії». Цього всього не можна обійти маленькою згадкою про те, хто з громадянства та студентства заходив у приміщення Української пресової служби в Берліні (стор. 117). Може, надто скромно щодо своєї особи Ви опишете зокрема своє «мореплавство» попри південні береги Європи — з Варни над Чорним морем аж до околиць Марселю. Це була свого роду сенсація, яку Ви з'ясуєте, на жаль, по-звітовому і сухо. Визнаю, що важко писати сенсаційно про власну особу, але коштом описів різних «віщих снів» Ви повинні були барвистіше описати свої «мандри по морях». Тут я мушу оборонити проф. Є. Онацького, якого Вам «не довелося побачити в Неаполі», «хоч листа (від Вас — В. П. С.) він дістав, бо на сторінках американської „Свободи” писав тоді» про Вашу, так би мовити, подорож зайцем (стор. 113). Він не міг Вам допомогти, бо отримав листа після відходу «Вашого» корабля з пристані.

Ви добре зробили, що у спогади впели думки чи навіть цитати з колишніх своїх газетних статей.

В цілому Ваші спогади є позитивним вкладом у нашу мемуаристську літературу. Повторюю: зокрема перша частина читається з цікавістю, бо вона безпосередньо з'ясує, як вона включилася тодішня молада українська людина у визвольну боротьбу своєї нації, як переживала вона успіхи та невдачі на фронтах.

З товариським привітом
і пошаною до Вас
Володимир П. СТАХІВ

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Романтика чи «внутрішня катастрофа»?

(До генези «Зів'ялого листа»)

Авторка цих рядків не є прихильницею непотрібного копірвання в біографіях письменників з метою відкрити «сенсаційні» подробиці їх життя. Але вона також не вірить у доцільність «забронзовувати» їхній образ. Цей термін упровадив відомий польський літератор-есеїст і знаменитий перекладач Мольєра — В. Бой-Желенський, який твердив, що шкільна подача постатей великих польських поетів-романтиків Міцкевича і Словацького саме таким забронзовуванням зробила читання їхніх творів нудним на все життя. А наш Павло Зайцев, показуючи нам Шевченка людиною, аж ніяк не зробив його меншим.

Коли йдеться про Івана Франка, то він занадто ще близький до нашого часу, щоб уже стати бронзовою статуєю. А все ж і у відношенні до нього діє своєрідне забронзовування — на цей раз не особи самого поета безпосередньо, а джерела його надхнення.

Це правда, що в „Зів'ялому листі” дійсна синтеза Франкових любовних переживань» (Лука Луців, «Іван Франко. Життя і творчість», Н.-Й., 1966) — хоч не в такому розумінні, як його автор обстоює, полемізуючи з підсоветськими франкознавцями і продовжуючи: «Вартість поезії не зміниться, коли читач дізнається, що вона написана в наслідок нещасливої любови до Ольги Рошкевичівни, а не до Целіни Журовської. Оці подробиці важливі більше для спеціалістів, які цікавляться психологією творчости».

Такі твердження викликають непорозуміння. Таке непорозуміння трапилося навіть Юрієві Дивничеві — тому, що його напевне можна назвати «спеціалістом, який цікавиться психологією творчости», — коли він пише:

«Іван Франко мусів був пережити справжню внутрішню катастрофу і вчинити одчайдушний бунт,

щоб бодай тимчасово вирватися з ярма громадського поета-чорнороба і дати найкращий у нас суцільний цикл любовної лірики з потрясаючим трагізмом знехтованої (ним самим) і зруйнованої любови. Це його кров'ю писане „Зів'яле листа”» («Листи до приятелів», ч. 153-54, у статті «Дві книжки Юрія Тарнавського»).

Оте взяте в дужки «ним самим» мусіло й самому авторові статті здаватися незрозумілим.

Постає питання: чи маємо ми право ховати ключі до поетової творчости (хоч він сам міг і не дати їх нам), чи можемо звужувати скало його переживань без того, щоб не обкраяти його особовости?

Кохання Івана Франка до Ольги Рошкевич (бо тільки її міг Ю. Дивнич мати тут на думці) — кохання прекрасне, молоде, романтичне, з усіма атрибутами такого: стільні ідеали й зовнішні перешкоди — примусова розлука, конфіскація листів, страждання обох закоханих і навіть дуже романтична думка про мар'яж блянш з нелюбом. Про неї ясно говорить Ольга в одному з листів до поета. І вже навіть одружившись, вона пише в листі з Коломиї (незадовго до арешту Франка по дорозі з Коломиї до Березова), що в її спальні між ліжками стоїть фортепіяно (Архів Івана Франка в НТШ, тепер Філіял Академії Наук у Львові).

Любов І. Франка до Ольги — до речі, єдиної жінки, що кохала його і могла б була створити йому атмосферу родинного життя — та «освячена розлукою» любов, що її поет назвав «найсвятішою» — не могла викликати в поетовій душі «внутрішньої катастрофи», такої бурі протилежних почуттів, «межових» переживань, зламу, що їх передає «Зів'яле листа».

Треба погодитися, що дві-три поезії виходять поза рамки цієї «лірич-

пливе...», що вона вивчила і зміла передати з пам'яті. Тоді вона вже усвідомлювала, хто був той її нефортуний «адоратор» без «доброго прізвища» й «позиції», який не «подобався їй», бо вона «любила брюнетів»...

У 1915 році, коли Ольгу Федорівну відвезли в гострому випадку нервової недуги до закладу, поет домігся від свого правного опікуна О. Бандрівського, щоб Целіна прийшла зайнятися його домом. Ось як розкаже про це у своєму спогаді Іван Труш:

«Раз якось я застав Франка спокійнішим, а в хаті чистіше, привітніше. Увійшла господиня — це була Целіна Зигмунтовська. А коли я з'явився там удруге — її вже не

було, Франко був хмарний, занедбаний. Сказав мені: „А, вона робила це тільки задля матеріяльних користей!“».

Труш здогадувався, що таку думку піддав Франкові Бандрівський. Хоч як там було, одне ясне: уже на самому схилі життя він бажав бодай її доброти, прив'язаности! Як же глибоко сиділа в поетовій душі ця незнищима любов!

Не дарма він писав:

Більш ніж меч, і вогонь, і стріла,
і коса
Небезпечне оружжя — жіноча краса.

А втім — як без цієї оманної краси могла б народитися така поезія?!

Марія СТРУТИНСЬКА

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріялів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

З М І С Т

Олег Зуєвський. Поезії	3
Васіль Бикав. Мертвим не болять	6
Ігор Костецький. Мій Юрій Клен	55
Богдан Рубчак. Письменник як комерсант	74
Володимир П. Стахів. Румунський «деголізм»	83
Іван Майстренко. Сторінки з історії Комуністичної партії України	93
Богдан Винар. Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції	104
Критика і бібліографія. Потрібна бібліографія творів Михай- ла Грушевського (Любомир Винар) — Дослідження, повне суперечних тверджень (Марта Богачевська) — «Чотири шаблі» чеською мовою (А. Г. Г.) — Топоні- мічна болячка УРСР (Олекса Горбач) — Літературні журнали в 1966 році (Іван Кошелівець) — Замість рецензії — лист до автора (В. П. Стахів)	113
Огляди, нотатки. Романтика чи «внутрішня катастрофа»? (Ма- рія Струтинська)	125

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasytko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуела	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швайцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

